

Mbuyelelo Tanihi Ndlela yo Vumba Marito eka Xitsonga
(Reduplication as a Word Formation Strategy in Xitsonga)

hi

Shirindzi Lebogang Steven

Nomboro ya xichudeni: 11634261

Ndzavisiso wa Digiri ya Masitasi ya Vutshila

Eka Dyondzo ya Xitsonga

Ehansi ka

Xikolo xa Tisayense ta swa Vanhu na swa Mahanyelo

Eka Senthara ya

M.E.R Mathivha ya Tindzimi ta Xiafrika, Vutshila na Mfuwo

Yunivhesiti ya Vhenda

Thohoyandou, Limpopo

Afrika-Dzonga

Mulanguteri: Dokodela A. Mushwana

Mulanguterikulobye: Dokodela M.C Hlungwani

2018

Xihlambanyo

Mina Lebogang Steven Shirindzi, ndza hlambanya leswaku ndzavisiso lowu wa **Mbuyelelo tanihi ndlela yo vumba marito eka Xitsonga**, i ntirho wa mina lowu ndzi nga lo tisungulela no titsalela wona naswona a wu si tshama wu yisiwa eka yunivhesiti yin'wana kumbe xisimekiwa xin'wana hi xikongomelo xa ku kuma digiri kumbe tidyondzo to karhi. Mahungu na vuxokoxoko hinkwabyo lebyi tirhisiweke eka ndzavisiso lowu swi kombisiwile hi ndlela leyi faneleke matshulele ya xitsalwana xa digiri.

.....

Nsayino wa muchudeni

.....

Siku

Declaration

I, Lebogang Steven Shirindzi, hereby declare that the research title **Mbuyelelo tanihi ndlela yo vumba marito eka Xitsonga (Reduplication as a word formation strategy in Xitsonga)**, for Master of Arts Degree at the University of Venda, hereby submitted by me, has not been submitted previously for a degree at this or any other institution; this is my own work in the design and execution, and that all material and any other information contained therein has been duly acknowledged.

.....
Student signature

.....
Date

U nyiketela

Ndzi nyikela ntirho lowu eka vatswari va mina lava rhandzekaka, Cate Mhantsha Shirindzi na Zakaria Sehlangu.

Dedication

I dedicate this work to my dear parents, Cate Mhantsha Shirindzi and Zakaria Sehlangu.

Swikhenso

Ndzi khensa vutomi eka Xikwembu, Yena mutumbuluxi wa tilo na misava, loyi a tumbuluxeke na mina a tlhela a ndzi hlayisa ku fikela laha ndzi nga va na matimba yo tsala xitsalwana lexi. Ndzi tlhela ndzi khensa Xikwembu ku va xi ndzi nyikile rihanyu lerinene leri ri endleke leswaku ndzi kota ku endla ndzavisiso lowu handle ko kavanyetiwa hi mavabyi.

Ndzi rhandza ku khensa ndzi vuyelela eka muleteri wa mina, dokodela A Mushwana ku va a nga ndzi helelangi mbilu ndzi khensa ku kombiwa ndlela no nyikiwa vutivi byo enta hi tlhelo ra ririmi. Tintswalo na switsundzuxo swa yena leswo aka swi ndzi hlohleterile ku ya emahlweni no tsala xitsalwana lexi nga ta pfuneta ku hluvukisa Xitsonga.

Ndzi rhandza ku khensa vatsari va mina, Cate Mhantsha Shirindzi na Zakaria Sehlangu ndzi khensa rirhandzu leri mi ni kombaka rona masiku hinkwawo, Ndzi khensa na nseketelo lowu mini nyikaku wona eka tidyondzo ta mina. Mi ti tsone swotala ku endlela leswaku ndzi yisa tidyondzo ta mina emahlweni. Hosi Xikwembu xi mi ngetelela masiku yo hanya. Nyuku wa n'wina a wu helelanga evoyeni bya mbyana, hi lexi xitsalwana xin'wana.

Inkomu

Nkomiso

Tindzimi to hambanahambana ta misava ti tirhisa tindlela to hambana ku tihluvukisa hi tlhelo ra ntivomarito. Maendlelo yo tanihi khoyineji, ku lomba, ku vumba rivitinkatsano, nhlanganiso, mpfelelo na mavulwankatso, mbuyelelo swi na nkoka swinene eku vumbeni ka marito eka ririmi. Eka Xitsonga, a hi maendlelo hinkwawo lama kombisiweke laha henhla ya tirhisiwaka, kambe endlelo ra mbuyelelo ri tirha swinene. Valavisisi vo fana na Novotna (2000), Nintemann (2016), Lidz (2000), Kallotaj (2016), Stols (2008), Rubino (2005), Osam, Marfo na Agyekum (2013) Wanja (2014) na van'wana va endlile ndzavisiso hi mbuyelelo eka tindzimi to hambanahambana. Hambileswi endlelo leri ri tirhaka swinene, vulavisisi hi tlhelo ra endlelo leri bya kayivela swinene eka Xitsonga. Mbuyelelo hilaha xiphemu xo karhi xa rito kumbe rito hinkwaro ri vuyeleriwaka ku vumba rito rin'wana leri nga ta va na nhlamuselo yo hambana na loko rito kumbe xiphemu xa rito xi nga si vuyeleriwa. Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku kambisisa hilaha mbuyelelo wu humelelaka hakona eka Xitsonga, ku kombisa na ku hlamusela swiphemu swa ririmi leswi khumbekaka eka mbuyelelo, ku ntlawahata mbuyelelo wa marito eka Xitsonga na ku kombisa nkoka wa mbuyelelo eka Xitsonga. Ndzavisiso lowu wu simekiwile ehenhla ka modele wa Marantz (1982) wa ku kopa na ku fambelanisa (*Copy and Associate Model*) lowu welaka eka thiyori ya *Autosegmental* ya 1982. Ndzavisiso lowu wu landzelela maendlelo ya nkoka ku karhi ku tirhisiwa maendlelo ya khopasi ku kuma mahungu. Mahungu ya tsavuriwa ku suka eka matsalwa yo hambanahambana ya Xitsonga. Mahungu ya aviwa hi tinxakakulu timbirhi ta mbuyelelo, ku nga, mbuyelelo wo hetiseka na mbuyelelo wa xiphemu. Marito lama ma tsariwa ku karhi ku khwatihatiwa swiphemu leswi nga vuyelela. Endzeni ka swiangi ku kombisiwa xihluvi xa mbulavulo laha rito ri welaka eka xona. Ehansi ka rito rin'wana na rin'wana ku hlamuseriwa leswi mbuyelelo wu humeleriseke xiswona. Mulavisisi u tlhela a languta nhlamuselo ya ritoxidzi (RX) ku nga si humelela mbuyelelo ku yi pimanisa na nhlamuselo ya rito leri endzhaku ka mbuyelelo (RM) ku vona loko ku vile na ku hundzuka ka tinhlamuselo.

Keywords: Mbuyelelo; mpfelelo; vunembeleti, mbumbamarito; rivotinkatsano; mofoloji.

Abstract

Languages across the globe use different strategies to develop themselves in terms of vocabulary. Processes such as coinage, borrowing, compounding, clipping, acronym, blending, derivation, abbronym, back formation and reduplication are very important in the development of new terminology and concepts. In Xitsonga, processes such as clipping, blending, abbronym are happening partially or not at all. Instead, reduplication is one of the commonly used word formation process in Xitsonga. Researchers such as Novotna (2000), Nintemann (2016), Lidz (2000), Kollotaj (2016), Stols (2008), Rubino (2005), Osam, Marfo na Agyekum (2013) Wanja (2014) and others have researched about reduplication in different languages. However, the process of reduplication has never been given much attention in Xitsonga. Reduplication is a process whereby a morpheme in a word or the entire word is repeated to form another word with a different meaning. The aim of this study is to describe how reduplication occurs in Xitsonga; the linguistic parts where reduplication in Xitsonga occurs, categories of Xitsonga reduplication and lastly, the importance of reduplication in Xitsonga. The study will explore qualitative research design. The research is underpinned in Marantz's (1982) the copy-and-association model under the Autosegmental theory. Data is collected from different selected published Xitsonga works. The reduplicated words are then divided into two main categories of reduplication, full and partial reduplications with all reduplicated parts underlined. A part of speech for each reduplicated word is indicated. Each word is then analysed, describing how reduplication occurred, also paying attention into the meaning of the basic form (BF) of the words and reduplicated form (RF) to check if the meaning has shifted, changed, extended or intensified.

Keywords: Reduplication; derivation; affixation; word formation process; compounding; morphology.

Leswi nga endzeni

Xihlambanyo	i
Declaration	ii
U nyiketela	iii
Dedication	iv
Swikhenso	v
Nkomiso	vi
Abstract	viii

Ndzima ya 1: Manghenelo

1.0 Manghenelo	1
1.1 Matimundzhaku ya ndzavisiso	1
1.2 Xitatimende xa xiphiqo	2
1.3 Nsusumeto wa ndzavisiso	3
1.4. Xikongomelo na swikongomelotsongo swa ndzavisiso	3
1.4.1. Xikongomelokulu xa ndzavisiso	4
1.4.2. Xikongomelotsongo xa ndzavisiso	4
1.5. Swivutiso swa ndzavisiso	4
1.6. Nkoka wa ndzavisiso	4
1.7. Tinhlamuselo ta matheme	5
1.7.1 Mbuyelelo	5
1.7.2 Mofoloji	8
1.7.3 Semantiki	9
1.7.4 Vuvumbamarito	10
1.7.5 Mpfelelo	11
1.7.6 Vunembeleti	12
1.7.7 Rivitinkatsano	13
1.8 Malongolokelo ya tindzima	14
1.9 Nkatsakanyo wa ndzima	15

Ndzima ya 2: Nkambisiso wa matsalwa

2.0 Manghenelo	17
2.1 Osam, Marfo na Agyekum (2013)	17
2.2 Nian (2012)	19

2.3 Kollataj (2016).....	20
2.4 Novotna (2000)	21
2.5 Xu (2012).....	22
2.6 Downing (2001)	26
2.7 Hyman (2009)	29
2.8 Ekanjume-Ilongo (2014).....	30
2.9 Yoshimi (2011).....	38
2.10 Tak (2007).....	41
2.11 Nkatsakanyo wa ndzima.....	46
Ndzima ya 3: Dizayini na maendlelo ya ndzavisiso.....	47
3.0 Manghenelo	47
3.1 Dizayini ya ndzavisiso.....	47
3.2 Ndlela yo hlengeleta mahungu	48
3.3 Maxopaxopelo ya mahungu.....	49
3.4 Rimba ra thiyori.....	50
3.5. Ndzilekano wa ndzavisiso	51
3.6 Nkatsakanyo wa ndzima	51
Ndzima ya 4: Ku andlala na ku xopaxopa	52
4.0 Manghenelo	52
4.1 Mbuyelelo wo hetiseka.....	52
4.1.1 Mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela.....	52
4.1.2 Mbuyelelo wo hetiseka wo kayivela.....	64
4.1.3 Mbuyelelo wo hetiseka wa peletwana.....	77
4.2 Mbuyelelo wa xiphemu xa rito	89
4.2.1 Ku vuyelerisa peletwana.....	89
4.2.2 Mbuyelelo wo nembeleta	106
4.2.2.1 Ku lungelela swirhangi ku vumba mahlawuri	106
4.2.2.2 Ku lungelela swirhangi swa mitlawu	111
4.2.2.3 Ku susa xilandzi xa xihlamulano.....	124
4.3 Nkatsakanyo wa ndzima	129
Ndzima ya 5: Nghimeto	131
5.0 Manghenelo	131
5.1 Nkatsakanyo wa ndzavisiso	131

5.2 Mikumisiso ya ndzavisiso	133
5.3 Swibumabumelo	135
5.4 Nkatsakanyo wa ndzima	136
Tibuku leti tirhisiweke.....	137

Ndzima ya 1: Mangheneloangarhelo

1.0 Manghenelo

Ndzima leyi hi yona masungulo ya ndzavisiso lowu. Yi ta nyika matimundzhaku ya ndzavisiso ku ya hileswi hi swi tivana mayelana na nhlokomhaka. Xitatimende xa xiphiko lexi susumeteke mulavisisi ku va a hlawula ku va a endla ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi na swona swi ta kombisiwa. Swikongomelo na swivutiso leswi mulavisisi a lavaka ku swi fikelela na ku swi hlamula, xikan'we na marito ya nkoka swi ta hlamuseriwa kona eka ndzima leyi.

1.1 Matimundzhaku ya ndzavisiso

Tindzimi ta misava ti tirhisa tindlela to hambanahambana ku va ti vumba marito ya tona. Tin'wana ta tindlela ta kona ti katsa ku tshula, vunembeleti, ku lombana, ku hlanganisa na tin'wana. Ku ya hi Ninkemann (2016: 01) ndlela yin'wana leyi fambaka emahlweni loko swi ta eka ndlela yo vumba marito i ndlela yo tirhisa mbuyelelo. Eka mbuyelelo, ku va ku tekiwa rito kumbe xiphemu xo karhi xa rito xi vuyelerisiwa ku vumba rito rintshwa. Mbuyelelo lowu wu nga kumeka wu tisa ku cinca hi tlhelo ra nhlamuselo hambi ku cinca ka xihluvi xa mbulavulo.

Rubino (2005) u endlile ndzavisiso laha a languta ndlela ya mbuyelelo eka tindzimi to hambanahambana ta misava. Eka 368 wa tindzimi leti a ti languteke, Rubino (2005) u kumile leswaku i tindzimi ta 55 ntsena leti nga tirhiseki ndlela ya mbuyelelo eku vumbeni ka marito.

Hambileswi ndlela leyi ya mbuyelelo yi kombisiwaka yi tolomekile eka ku vumba marito eka tindzimi to hambanahambana ta misava, ka ha ri na xiphiqonyana loko swi ta eka ku werisa ndlela ya mbuyelelo eka dyondzo ya

ririmi (Nadarajan 2000:39). Swidyondzeki swin'wana swi kombisa leswaku dyondzo ya mbuyelelo yi wela eka mofoloji tanihileswi yi langutanaka na ku vumba marito mantshwa. Hi tlhelo rin'wana swidyondzeki swin'wana swi teka mbuyelelo ku ri i dyondzo ya mipfumawulo hikuva yi langutana ngopfu na mipfumawulo leyi vuyelelaka eka swiphemu swa marito.

1.2 Xitatimende xa xiphiso

Xitatimende xa xiphiso ku kongomisiwa eka xivangelo lexi endleke leswaku mulavisisi a endla ndzavisiso hi mhaka yo karhi. Denise na Cheryl (2004:73) va hlamusela xitatimende xa xiphiso hi ndlela leyi:

A problem statement is an expression of the dilemma or disturbing situation that needs investigation for the purposes of proving understanding and direction.

Ntshaho lowu laha henhla wu paluxa leswaku xitatimende xa xiphiso hilaha mulavisisi a kombisaka leswi n'wi hlohloleleke leswaku a endla ndzavisiso wa yena. Hambileswi mbuyelelo wu tlangaka xiave xa nkoka eka ku hlulukisa ririmi hi tlhelo ra ntivomarito, ka ha ri na xiphiso, ku nga ri eka Xitsonga ntsena kambe na le ka tindzimi tin'wana mayelana na leswaku xana xiphemu lexi xa ririmi xi nga va xi wela eka dyondzo yihi – eka swiphemu swa mofoloji, fonoloji kumbe semantiki. Xiphiso xin'wana hileswaku eka tindzimi leti ku veke na mulavisiso hi mbuyelelo, swi tikomba mbuyelelo lowu wu ri na mitirho yo hambana ku ya hi tindzimi. Ndzavisiso lowu wu lava ku ringeta ku kuma xitshunxo xa leswaku eka Xitsonga, mbuyelelo wu na ntirho wihi. Nakambe hi kuma leswaku eka lava endleke mulavisiso hi mbuyelelo va boxa tinxaka to hambanahambana ta mbuyelelo. Hi kuma leswaku tinxaka tin'wana ta kumeka eka tindzimi hinkwato kambe eka tin'wana ti va ti nga ri kona. Ndzavisiso lowu wu ta tlhela wu pfuna ku kota ku nxakahata mbuyelelo eka Xitsonga.

1.3 Nsusumeto wa ndzavisiso

Nsusumento wa ndzavisiso ku kongomisiwa eka leswi endleke leswaku mulavisisi a endla ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi a yi hlawuleke. Mukherjee (2009:147) u nyika nhlamuselo ya nsusumeto a ku:

Motivation is an urge, which is created because of the absent of something desirable for the organism. To achieve that something, the individual becomes engaged in search behaviour till he finds what he wants.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku ku fanele ku va na nchumu lowu susumeteke mulavisisi ku va a endla ndzavisiso wa yena leswaku a ta fikelela nchumu wo karhi.

Ku ya hi vutivi bya mulavisisi, eka Xitsonga ku hava mulavisiso leyi langutanaka ntsena no vumba marito hi ku tirhisa mbuyelelo hi vuenti. Hi marito man'wana ku hava laha hi nga tokotaka kona hi vuenti hi vutivi byo vumba marito hi ku tirhisa mbuyelelo wa marito. Kutani mulavisisi u susumetiwele ku endla ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi ku ringeta ku pfala vangwa leri nga kona hi tlhelo ra vulavisisi bya mbuyelelo wa marito eka Xitsonga.

1.4. Xikongomelo na swikongomelotsongo swa ndzavisiso

Ku na swiphemu swimbirhi swa xikongomelo xa ndzavisiso lowu, ku nga xikongomelokulu na xikongomelotsongo. Xikongomelokulu xi angarhela hinkwaswo leswi lavaka ku fikeleriwa hi ndzavisiso lowu wu helerile, kasi swikongomelotsongo swi languta swiyengetsongo swa xikongomelokulu leswi nga ta fikeleriwa hi xin'wexin'we naswona loko swi fikeleriwele hi ta va hi fikelerile xikongomelokulu xa ndzavisiso.

1.4.1. Xikongomelokulu xa ndzavisiso

Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu i ku kanela hi mbuyelelo tanihi ndlela yo vumba marito eka Xitsonga.

1.4.2. Xikongomelotsongo xa ndzavisiso

Swikongomelotsongo leswi lavaka ku fikeleriwa eka ndzavisiso lowu hileswi landzelaka:

- (a) Ku hlamusela hilaha mbuyelelo wu humeelaka hakona eka Xitsonga.
- (b) Ku kambisisa swiphemu swa ririmi leswi khumbekaka eka mbuyelelo eka Xitsonga.
- (c) Ku ntlawahata tinxaka ta mbuyelelo eka Xitsonga.
- (d) Ku kombisa nkoka wa mbuyelelo eka Xitsonga.

1.5. Swivutiso swa ndzavisiso

- (a) Xana mbuyelelo wa marito eka Xitsonga wu humelela njhani?
- (b) Xana hi swihi swiphemu swa ririmi leswi khumbekaka eka mbuyelelo eka Xitsonga.
- (c) Hi tihi tinxaka ta mbuyelelo wa marito eka Xitsonga?
- (d) Xana nkoka wa mbuyelelo eka Xitsonga hi wihi?

1.6. Nkoka wa ndzavisiso

Swi na nkoka leswaku ndzavisiso wo kanela hi mbuyelelo tanihi ndlela yo vumba marito wu endlwa eka Xitsonga. Tanihilaha ku boxiweke ekusunguleni leswaku Rubino (2005) u endlile ndzavisiso wa mbuyelelo eka tindzimi ta 368 to hambanahambana ta misava. Xitsonga a xi vangi na nkateko wo va xi wela eka tindzimi leti. Ndzavisiso lowu wu ta languta leswi

mbuyelelo wu vumbisiwaka xiswona eka Xitsonga. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna ku kota ku languta hi vuenti leswaku eka Xitsonga mbuyelelo wu humelela hi ndlela yihi na kona nkoka wa wona hi wihi eka ku hlulukisa ririmi hi tlhelo ra ntivoririmi na ntivomarito.

Nkoka wa ndzavisiso lowu wu ta katsa, ku pfala vangwa leri nga kona hi tlhelo ra ndzavisiso wa mbuyelelo eka Xitsonga, ku tiva mitlawa ya mbuyelelo tani hilaha wu humelalaka hakona eka Xitsonga, ku kota ku vona swiyenge swo hambanahambana swa ririmi leswi khumbekaka eka mbuyelelo, na ku kombisa nkoka wa mbuyelelo eka Xitsonga.

1.7 Tinhlamuselo ta matheme

Eka xiyenge lexi ku ta hlamuseriwa minongoti ya nkoka mayelana na xitsalwana lexi. Leswi swi endleriwa leswaku vatirhisi va xitsalwana lexi va nga tikeriwi ku twisisa tin'wana ta timhaka leti hlamuseriwaka. Minongoti leyi hlamuseriweke yi katsa nongoti wa mbuyelelo, vuvumbamarito, mpfelelo, mofoloji, semantiki na vunembeleti.

1.7.1 Mbuyelelo

Mbuyelelo eka ririmi ku kongomisiwa eka dyondzo ya xivumbeko xa marito, laha xiphemu xa rito kumbe rito hinkwaro ri vuyelelaka ku vumba rito rintshwa. Rito leri rintshwa ri nga ha hambana na leri tumbulukaka ri suka eka rona hi tinhlamuselo. Kauffman (2015:04) u andlala nhlamuselo ya mbuyelelo hi ndlela leyi:

Reduplication is a linguistic form which contains systematic non-recursive repetition of phonological material for morphological or lexical purposes.

Ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla, mbuyelelo wu khumba timhaka ta mipfumawulo leyi vuyelelaka ku vumba marito mantshwa. Rubino (2001:11)

na yena u nyika nhlamuselo ya mbuyelelo leyi seketelaka ntshaho wa Kauffman (abid.) leswaku mbuyelelo wu khumba timhaka ta mipfumawulo leyi vuyelelaka ku vumba marito mantshwa loko a ku:

Reduplication is the systematic repetition of phonological material within a word for semantic or grammatical purposes.

Mitshaho leyi laha henhla yi seketela leswaku mbuyelelo eka ririmi wu humelela loko ku tekiwa xiphemu xo karhi xa rito kumbe rito hinkwaro ku vumba rito rin'wana. Leswi swi endla leswaku hi va na tinxaka timbirhi ta mbuyelelo wa marito leti nga mbuyelelo wo hetiseka na mbuyelelo wa xiphemu xa rito.

Mbuyelelo wo hetiseka ku kongomisiwa eka ku vuyelela rito hinkwaro ku vumba rito rintshwa. Leswi swi seketela hi Kauffman (2015:02) loko a ku:

...this type of reduplication applies doubling of the entire word. The word is simply repeated, often to yield plurals or to give various levels of intensity to a thought.

Rubino (2001:11) yena u boxa nhlamuselo ya mbuyelelo wo hetiseka hi ndlela leyi:

.....is the repetition of an entire word stem.

Mitshaho leyi nga laha henhla yi seketela leswaku mbuyelelo wo hetiseka wu humelela loko ku vuyeleriwa rito hinkwaro ku vumba rito rintshwa. Nhlamuselo ya Kauffman (abid.) na Rubino (abid.) yi kombisa leswaku eka mbuyelelo ku va na ku vuyeleriwa ka nsinya kumbe rito hinkwaro.

Xikombiso: *jika* > *jikajika*

khoma > *khomakhoma*

Eka xikombiso lexi rito **jika** ri tumbuluxe rito rintshwa hi maendlelo ya mbuyelelo laha ri vumbeke rito **jikajika**. Eka xikombiso lexi rito **jika** hi maendlelo ya mbuyelelo wo hetiseka ri vuyelerile kutani ri vumba rito **jikajika** naswona rito leri vumbiweke ri tlhela ri hambana hi tinhlamuselo na rito leri ri vumbiweke ri suka eka rona. Rito **jika** ri kongomisa eka ku

hundzuluka kasi rito **jikajika** ri kongomisa eka ku rhendzeleka endhawini yin'we, tinhlamuselo letimbirhi ti hambanile kambe ti komba vuxaka.

Eka xikombiso xa vumbirhi rito **khoma** ri vumbile rito rintshwa hi maendlelo ya mbuyelelo laha ri vumbeke rito **khomakhoma**. Eka xikombiso lexi rito **khoma** hi endlelo ra mbuyelelo wo hetiseka ri tumbuluxe rito **khomakhoma** naswona rito leri vumbiweke rintshwa ri tlhela ri hambana hi tinhlamuselo na rito leri ri vumbiweke ri suka eka rona. Rito **khoma** ri vula ku tamela nchumu hi voko, kasi rito **khomakhoma** ri kongomisa eka ku khoma nchumu wo karhi hi ku vuyelele kumbe ko tala. Rito leri ri nga tlhela ri vula ku va munhu a xupula un'wana hi nkxavi, bandhi kumbe swin'wana swo yelana na swona.

Ku hambana na mbuyelelo wo hetiseka, mbuyelelo wa xiphemu xa rito ku kongomisiwa eka mbuyelelo wo vuyelela xiphemu xitsongo xa rito ku vumba rito rintshwa. Leswi swi seketela hi ntshaho wa Kauffman (2015:02) loko a ku:

This type of reduplication uses a part of the words, typically a syllable that is repeated, and not the entire word.

Rubino (2001:11) yena u andlala nhlamuselo ya mbuyelelo wa xiphemu xa rito hi ndlela leyi:

Partial reduplication may come in a variety of forms, from simple consonant germination or vowel lengthening to a nearly complete copy of a base.

Mitshaho leyi nga laha henhla yi seketela leswaku mbuyelelo wa xiphemu xa rito wu humelela hikuva xiphemu xitsongo xa rito xi vuyelerisiwa ku vumba rito rintshwa.

Xikombiso: Tatana

Hanyanya

Eka xikombiso xo sungula, rito **tatana** ri vumbeke ku suka eka rito **tana** laha ku humeleleke mbuyelelo wa xiphemu xa rito ku ri vumba. Mbuyelelo lowu wu humelele hikuva ku vuyeleriwe xiphemu xa rito /**ta**/ lexi cinceke rito **tana** ri va rito **tatana**, mbuyelelo lowu wu endle leswaku na xihluvi xa mbuyelelo xi cinca hikuva rito **tana** i riendli kasi rito leri vumbiweke endzhaku ka mbuyelelo ku nga **tatana** i riviti. Rito leri vumbiweke hikwalaho ka mbuyelelo lowu ri ta na nhlamuselo ya rona leyi hambanelaka ekulu na ya rito leri ri tumbulukeke ri suka eka rona. Rito **tana** ri kongomisa eka ku vitana munhu leswaku a ta laha u nga kona, kasi rito **tatana** rona ri kongomisa eka mutswari wa xinuna.

Eka xikombiso xa vumbirhi, rito **hanyanya** i rito leri tumbulukeke hikokwalaho ka mbuyelelo wa xiphemu xa rito. Xiphemu xa rito lexi vuyeleleke i /**nya**/. Nhlamuselo ya ritoxidzi **hanya** loko ku nga si humelela mbuyelelo wa xiphemu xa rito yi kongomisa eka ku va na vutomi, kasi endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo nhlamuselo kuni vuxaka exikarhi ka -hanya na hanyanya. Hileswaku, munhu u tala ku tsipa mahlo loko a etlele/khudzheherile. Ku khudzehela swi fambelanisiwa ni xiyimo xo va munhu a lovile. Kasi loko a pfula mahlo swi fambelana na ku va se a vuyela eka xiyimo xa vutomi (xo hanya). Leswi hi swona swi pfelerisaka rito ra hanyanya, lesawi vulaka ku vuyela eka xiyimo xo hanya.

1.7.2 Mofoloji

Mofoloji i dyondzo ya xivumbeko xa marito. Leswi vulaka ku dyondza xivumbeko xa swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana swo tanihi riviti, risivi, rihlawuri, rifuwi, riengetelo, riendli, riyimela riendli, riengeteri, riencisi, rihlanganisi ni rihlawuri. Golele (2013:12) u seketela mavonelo lama hi ndlela leyi:

I dyondzo ya rito, timofimi ta rona, na swihluvi swa mbulavulo.

Nhlamuselo ya Golele yi seketeriwa hi Zapata (2007:1) loko a ku:

The branch of linguistics in charge of studying the smallest meaningful units of language (i.e. morphemes), their different forms, the internal structure of words, and the processes and rules by which words are formed.

Mitshaho leyi nga laha henhla yi hlamusela mofoloji tanihi dyondzo ya xivumbeko xa marito. Mitshaho leyi yi kombisa leswaku marito ya vumbiwa hi nhlanguana wa timofimi. Timofimi ku vuriwa xiphemu lexitsongo xa rito lexi katsaka xirhangi, xilandzi, rimitsu, nsinya na xiheteleri.

Xikombiso: mufana

Eka xikombiso lexi rito leri nyikiweke ri vumbiwile hi swiphemu swinharhu, laha **mu-** ku nga xirhangi xa rito **-fan-** rona ku nga rimitsu ra rito kasi xitwari **-a** ku nga xilandzi.

1.7.3 Semantiki

Semantiki ku kongomisiwa eka dyondzo ya tinhlamuselo eka ririmi. Hana (2008:06) u boxa nhlamuselo ya semantiki hi ndlela leyi:

Semantic is the study of meaning expressed by elements of any language, characterised as symbolic system.

Palmer (1993:74) u nyika nhlamuselo ya sematiki leyi vulaka mhaka leyi paluxiweke hi nhlamuselo ya Hana ya leswaku semantiki i dyondzo ya tinhlamuselo ta marito leswi swi endlaka yi va xiphemu xa ririmi loko a ku:

Semantics is the technical term used to refer to the study of meaning, and since meaning is a part of language, sematic is a part of linguistics.

Hi tinhlamuselo leti nga laha henhla ku kombisiwa leswaku dyondzo ya semantiki i dyondzo leyi nga anama swinene leyi nga langutana na dyondzo ya tinhlamuselo ta marito.

Xikombiso: Buku

Rito **buku** i xiyimeri xa nchumu wo karhi lowu khomekaka hi mavoko naswona lowu nga kona emisaveni. Loko munhu a twa rito **buku** u kota ku tiva leswaku i nchumu wa njhani naswona u tela na hi xifaniso xa wona emiehleketweni ya yena.

1.7.4 Vuvumbamarito

Vuvumbamarito ku kongomisiwa eka ku vumba kumbe ku tumbuluxa marito mantshwa eka ririmi. Adejumo na Osumbade (2014:49) va andlala nhlamuselo ya vuvumbamarito hi ndlela leyi:

Word formation is conceived as the process by which words are brought into existence.

Ntshaho lowu wu hlamusela vuvumbamarito tanihi hi endlelo ro vumba marito yantshwa hi ku tirhisa yan'wana ya maendlelo yo vumba marito. Madondo (2001:05) yena u nyika nhlamuselo ya vuvumbamarito hi ndlela leyi:

Word-formation is a morphological process whereby words are formed or constructed.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu seketela leswaku vuvumbamarito byi humelela loko ku vumbiwa kumbe ku tumbuluxa marito mantshwa eka ririmi. Eka ririmi, marito ya nga vumbiwa hi ku tirhisa tindlela timbirhi, ku nga, ku vumba hi ku tirhisa timofimi ta marito kumbe ku vumba marito yantshwa eka ririmi ehandle ko tirhisa timofimi.

Xikombiso: tlula > tlulatlula

Vula > vulavula

Eka xikombiso xo sungula, eka rito **tlulatlula** ku humelele mbuyelelo wo helela eku vumbeni ka rito **tlulatlula** ku suka eka rito **tlula**. Rito **tlulatlula** ri tlhela ri tumbuluxa nhlamuselo leyi hambaneke na ya rito **tlula**, laha rito

tlula ri kongomisa eka ku ya ehenhla u tlhela u vuya hansi kasi rito **tlulatlula** ri vula ku ya ehenhla u tlhela u vuya ehansi kotala.

Eka xikombiso xa vumbirhi, rito **vulavula** ri vumbiwile kusuka eka rito **vula** tanihi rito rintshwa eka ririmi. Rito leri rintshwa ri tlhele ri ta na nhlamuselo leyi hambanaka switsongo na ya rito leri ri vumbiweke kusuka eka rona. Rito **vula** ri kongomisa eka ku va munhu a humesa swokarhi enon'wini hi xikongomelo xo hundzisa hungu ro karhi, kasi **vulavula** rona ri kongomisa eka ku twarisa ka marito lama humaka enon'wini wa munhu ma tlhela ma va ni hungu ro karhi.

1.7.5 Mpfelelo

Mpfelelo ku kongomisiwa eka marito lama vumbiwaka ya huma eka marito kumbe swihluvi swin'wana swa mbulavulo. Delahunty na Garvey (2010:129) va hlamusela mpfelelo tanihi:

Derivation is the process of creating separate but morphologically related words.

Ntshaho lowu wu seketela leswaku mpfelelo ku vuriwa marito lama tumbukeke ku suka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo. Yule (2006:56) yena u boxa nhlamuselo ya mpfelelo hi ndlela leyi:

Derivation, as the most common word formation process that builds new words by adding morphemes to stems. These morphemes are added to the target stem by affixation, through prefixes and suffixes.

Mintshaho leyi yi vula mhaka yin'we ya leswaku mpfelelo wa marito ku kongomisiwa eka marito lama tumbukeke ku suka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo. Ntshaho wa Yule wu hlamusela mpfelelo tanihi wun'wana wa muxaka wa mavumbelo ya marito laha ya vumbiwaka hi ku nembeleta timofimi eka misinya ya marito yan'wana ku tshula yan'wana mantshwa.

Xikombiso: Mulungu > xilungu

Munhu > vumunhu

Dyondza > mudyondzisi

Eka xikombiso lexi rito **xilungu** ri vumbile kusuka eka rito mulungu. Rito leri rintshwa ri tlhela ri va na nhlamuselo leyi hambaneke na nhlamuselo ya rito leri vumbiweke ri suka eka rona. Rito **mulungu** ri kongomisa eka munhu wa rihlovo ro basa, kasi rito **xilungu** ri kongomisa eka maendlelo ya vanhu vo basa kumbe ririmi ra vona.

Eka xikombiso xa vumbirhi rito **vumunhu** ri tumbulukile kusuka eka rito **vumunhu** laha ri teke na nhlamuselo leyi hambaneke na nhlamuselo ya rito leri ri tumbulukeke ri suka eka rona. Rito **munhu** ri kongomisa eka xivumbiwa lexi nga na milenge mimbirhi lexi nga tumbuluxiwa ro hetelela hi Xikwembu kasi rito **vumunhu** rikongomisa eka maendlelo kumbe mahanyelo ya munhu.

1.7.6 Vunembeleti

Vunembeleti ku kongomisiwa eka ku vumba marito mantshwa hi ku lungelela swinembeletwana eka rimitsu. Swinembeletwana ku kongomisiwa eka swirhangi na swilandzi leswi nembeletiwaka emasungulweni na le makumu ka rimitsu ku vumba rito rintshwa. Manova (2016:01) yena u nyika nhlamuselo ya vunembeleti hi ndlela leyi:

Affixation is a morphological process whereby a bound morpheme, an affix, is attached to a morphological base.

Mitshaho leyi nga laha henhla yi hlamusela leswaku maendlelo lawa ya vunembeleti hi yan'wana ya tindlela to vumba marito mantshwa eka ririmi, wu tlhela wu paluxa leswaku marito mantshwa ma nga tlhela ma vumbiwa hi ndlela ya mpfelelo na ndzungelelo.

Xikombiso: Xikolo > exikolweni

Movha > emovheni

Eka xikombiso lexi rito exikolweni ri tumbuluk kusuka eka marito rito xikolo. Rito mantshwa hi ndlela ya mbuyelelo laha ya ma tumbuluxeke hi endlelo ra mbuyelelo wa xiphemu, laha ku nga tumbuluxiwa marito **exikolweni**. Marito lama ya tlhela ya hambana hi tinhlamuselo na rito leri ya tumbuluxeke ya suka eka rona. **Xikolo** ku kongomisiwa eka ndhawu leyi vanhu va yaka hi xikongomelo xo lava ku kuma dyondzo, rito exikolweni ri tirhisiwa loko ku kongomisiwa eka ndhawu leyi i rito ro komba vundhawu bya **xikolo** kasi **swikolo** i rito leri tirhisiwaka ku komba vunyingi bya xikolo.

1.7.7 Rivitinkatsano

Rivitinkatsano ku kongomisiwa eka rito leri vumbiweke hi ku hlanganisiwa ka marito mambirhi kumbe ku tlula. Marito lama ma nga kumeka ma karhi ma wela eka xihluvi xin'we xa mbulavulo kumbe eka swihluvi swa mbulavulo swo hambana. Swa endleka leswaku nhlamuselo ya rivitinkatsano yi hambanela ekule ni nhlamuselo ya marito lama ri vumbeke. Adejumo na Osumbade (2014:50) va seketela mavonelo lama hi ndlela leyi:

Compounding is the process of forming words. It involves the combination of two or more words to form words known as compounding.

Ntshaho lowu wu seketela leswaku rivitinkatsano ri humelela loko ku hlangana marito mabirhi ya vumba rito rintshwa leri hambana na wona hi tinhlamuselo.

Xikombiso: nsati + nkulu = nsatinkulu

Mbuti + mahlanga = mbutimahlanga

Eka xikombiso xo sungula, ku hlanganisiwe marito mambirhi lama nga na tinhlamuselo to hambana ku vumba rito rintshwa. Eku vumbeni ka rito leri rintshwa ku tirhisiwe maendlelo ya mbuyelelo wo helela eka marito lama hi vumbirhi ka wona. Marito lama hlanganisiweke i rito **nsati** na **-kulu**, marito

lama ya tumbuluxile rito nsatinkulu laha ri teke na nhlamuselo ya rona. Rito **nsati** ri kongomisa eka munhu wa xisati loyi a nga tekiwa kasi rito **kulu** ri kongomisa eka xilo le nga xikulu kambe rito **nsatinkulu** rona ri kongomisa eka wansati loyi a nga tekiwa na vavasati van'wana hi nuna wun'we kambe yena a ri nsati wo sungula ku tekiwa.

Eka xikombiso xa vumbirhi, marito mambirhi nakona ya hlanganile ya vumba rito rintshwa hi ndlela ya maendlelo ya mbuyelelo wo hetiseka. Marito lama hlanganeke i rito **mbuti** na **mahlanga** lama hlanganeke ya vumba rito **mbutimahlanga** leri teke na nhlamuselo ya rona yo hambana na ya marito lama ri tumbulukeke ri suka eka rona. Rito **mbuti** ku kongomisiwa eka xihari xin'wana xa milenge ya mune xo tanihi nyimpfu kambe xona a xi na voya byo tala ku fana na yona kasi **mahlanga** ku kongomisiwa eka ximilana xo karhi lexi milaka ekhwatini kambe **mbutimahlanga** ku vuriwa ximanga lexi lan'weke ku tshama na vanhu kutani lava dyaka nyama ya xona va xi sasekisa va xi vula **mbutimahlanga**.

1.8 Malongolokelo ya tindzima

Ndzima ya 1

Eka ndzima yo sungula yi ta nyika manghenelo ya ndzavisiso. Ku ta sunguriwa ku andlariwa matimundzhaku, xitatimente xa xiphiko, swikongomelo swa ndzavisiso, swivutiso swa ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso. Matheme lama nga ta tirhisiwa ngopfu eka ndzavisiso na wona ya ta nyikiwa.

Ndzima ya 2

Ndzima ya vumbirhi yi ta kambisisa matsalwa lama endliweke eka nkarhi lowu nga hundza lama vulavulaka kumbe ku komba vuxaka byo karhi ka timhaka ta mbuyelelo wa marito eka tindzimi to hambanahambana.

Ndzima ya 3

Ndzima leyi yi ta kambela hi dizayini na maendlelo lama nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso. Xivumbeko xa ndzavisiso, ndlela leyi nga ta hlengeleta mahungu, maxopaxopelo ya mahungu na rimba ra thiyori leyi fambelanaka na ndzavisiso yi ta hlamuseriwa.

Ndzima ya 4

Eka ndzima ya vumune ku ta xopaxopiwa mbuyelelo eka Xitsonga. Rixaka ra mbuyelelo na nkoka wa wona swi ta kombisiwa eka ndzima leyi.

Ndzima ya 5

Ndzima yo hetelela ku ta va ku songasongiwa timhaka hinkwato leti ku nga kaneriwa hi tona hi ku nyika nkatsakanyo na swibumabumelo. Tibuku leti pfuneteke eka ndzavisiso lowu na tona ti ta kombisiwa kona eka ndzima leyi.

1.9 Nkatsakanyo wa ndzima

Ndzima leyi yi kongomanile na manghenelo ya ndzavisiso laha eka yona ku kaneriweke hi matimundzhaku, xitatimende xa xiphiko, nkoka wa ndzavisiso hambi ku ri swivangelo leswi susumeteke leswaku ku va ku endliwa ndzavisiso lowu. Ku tlhele ku kaneriwa hi swikongomelo swa ndzavisiso leswi nga landzeriwa hi swivutiso swa wona. Nakambe ku tlhela ku kaneriwa hi thiyori leyi ndzavisiso lowu wu nga simekiwa ehenhla ka yona. Thiyori leyi hlawuriweke yi tirhile tanihi rivoni leri nga letela mulavisisi ku kondza a tshula vutivi lebyintshwa eka ndzavisiso lowu lebyi nga kakaniseku leswaku byi ta hoxa xandla eka ngula ya vulavisisi na dyondzo ya ririmira Xitsongahi ku angarhela. Matheme lama ku nga wona

ya tirhisiwaka eka ndzavisiso lowu na wona ya hlamuseriwile. Ku heteleriwa hi ku kombisa leswi ndzavisiso wu nga tava wu longolokise xiswona ku suka eka ndzima yo sungula.

Ndzima ya 2: Nkambisiso wa matsalwa

2.0 Manghenelo

Ndzima leyi yi kongomisa eka ku komba vuxaka exikarhi ka milavisiso leyi endliweke nkarhi lowu nga hundza hi valavisisi van'wana na ndzavisiso lowu. Eka ndzima leyi ku ta kombisiwa milavisiso leyi endliweke yo vulavula hi mbuyelelo eka tindzimi to hambanahambana. Leswi swi na nkoka hikuva swi ta pfuneta ku twisisa na ku kumisisa vangwa leri faneleke ku pfariwa hi ndzavisiso lowu eka ririmi ra Xitsonga. Mivuyelo ya milavisiso leyi yi ta kota ku tirha tanihi rivoni ra ku voningela leswi ndzavisiso lowu wu faneleke ku kumbe swona ngopfu.

2.1 Osam, Marfo na Agyekum (2013)

Osam, Marfo na Agyekum (2013) va endlile ndzavisiso hi xivumbeko xa marito eka ririmi ra Xiakani, va karhi va kongomisa eka mbuyelelo wa maendli. Eka ndzavisiso wa vona va kombisa leswaku mbuyelelo wa maendli eka ririmi ra Xiakani wu tala ku tirhisiwa ku humelerisa mbuyelelo wa swiendlo no tiyisisa mhaka yo karhi. Xikombiso, eka ririmi ra Xiakani rito **bo** ri vula ku ba, kasi loko ku va na mbuyelelo ku vumbeka rito rintshwa **bobo** leri vulaka leswaku ku ba ku humelela ko tala kumbe ku tlula kan'we. Leswi swi vula leswaku rito **bobo** ri va na nhlamuselo yo hambana na ya rito **bo** ku nga si humelela mbuyelelo.

Osam at al (2013) va paluxa leswaku eka mbuyelelo ku na ku va mbuyelelo wa rito wu humelela ku fika kanharhu, laha va boxaka leswaku leswi swi na nkoka eku vulavuleni hi mbuyelelo tanihi ndlela yo vumba marito. Leswi kombisaka swona hi mhaka leyi hileswaku eka ririmi ra Xiakani maendlelo lama ya mbuyelelo yo vuyelela rito ku ringana kanharhu ya humelela.

Xikombiso:

Hye	Hyebye	hyehyehye
(BF)	(RF)	(RRF)

Maendlelo lama ya mbuyelelo ku ya hi Osam na vatsarikulobye (2013) va vula leswaku ya nga hlamuseriwa leswaku i mbuyelelo wa swiphemu swa rito hi kanharhu. Loko hi xiya xikombiso lexi nga laha henhla, rito **hye** ri vuyelele ritoxidzi (BF) ku tumbuluka rito ra mbuyelelo (RF) **hyehye**. Endzhaku ku tlhele ku va na mbuyelelo lowu eka wona **hye** yi vuyelerisiweke kanharhu (RRF) ri va **hyehyehye**.

Ku ya hi Osam (2013) na vatsarikulobye et al mbuyelelo wu pfuneta eku tumbuluxeni kumbe eku vumbeni ka marito lama kongomisaka eka swiendlo swo ka swi nga ri kahle eka ririmi ra Xiakani. U vula leswaku leswi swi endliwa hi maendlelo yo lungelela kumbe ku nembeleta swirhangi eka maendli.

Xikombiso:

Tuatua	<u>ntuatua</u>
(RF)	(nRF)

Ku hambana exikarhi ka mapeletwana ku va kona endzhaku ka ku vuyelerisiwa ka mbuyelelo wa mapeletwana, *monosyllabic* na *polysyllabic*. *Monosyllabic* ku kongomisiwa eka ku vuyelela ka peletwana ku vumba rito rintshwa.

Xikombiso: Fe - Fefe

Eka xikombiso lexi ku humelele mbuyelelo wa peletwana ku vumba rito rintshwa. Osam (2013) na vatsarikulobye va tlhela va vula leswaku eka ririmi ra Xiakani, rito leri vumbiweke hi mapetwana mambirhi eka maendlelo ya mbuyelelo ra vuyeleriwa ku vumba rito rintshwa leswi vuriwaka mbuyelelo wo hetiseka.

Xikombiso: Sone - sonesone (to smash)

2.2 Nian (2012)

Nian (2012) va endle ndzavisiso laha va xopaxopeke maendlelo ya mbuyelelo eka tindzimi ta Bahasa Melayu na Xijapana. Eka ndzavisiso wa vona va kume leswaku mbuyelelo eka tindzimi leti hi vumbirhi ka tona wu humelela eka maviti lama kongomisaka eka vunyingi. Emikarhini yo tala maendlelo lama ya mbuyelelo lowu i mbuyelelo wo hetiseka tanihileswi rito hinkwaro ri vuyelalaka kambe ku tirhisiwa xibocho ku hambanisa marito lama.

Swikombiso: Bahasa Melayu

Buku-buku (books)

Pintu-pintu (doors)

Xijapana

Yama-yama (Hills)

Mura-mura (Villages)

Nian (2012) u fambelanisa mbuyelelo eka tindzimi leti hi vumbirhi ka tona na maendlelo ya mbuyelelo lama nga kona eka dyondzo ya Metematiki laha ku tirhisiwaka ikhwexhini (*equation*) ku kombisa mbuyelelo.

$X \times X = 2X$

Nian (2012) eka ndzavisiso wa yena u langute swiyenge swinharhu laha a nga kombisa ku hambana eka tindzimi ta Bahasa Melayu na Xijapana eka mbuyelelo. Swiyenge swa kona i (riviti, riendli na riengeteri). U tlhele a kombisa swiyenge swa marito na ku cinca ka marito.

Ndzavisiso wa vona wu paluxa leswaku eka ririmi ra Bahasa Melayu mbuyelelo wu humelela eka maviti, swi nga ri na mhaka leswaku ya lo lombiwa ku suka eka tindzimi tin'wana kumbe i maviti lama tumbulukeke kona ka ririmi rolero. Maviti lama hinkwawo ya humelerisa mbuyelelo wo hetiseka.

Xikombiso: Orang-orang (People)

Bas-bas (Buses)

2.3 Kollataj (2016)

Kollataj (2016) u endlile ndzavisiso hi tinxaka ta mbuyelelo eka ririmi ra Xinghezi, laha a kombiseke ndzavisiso wa yena eka marito yo ka ya nga ri ya ximfumo. Kollataj u vona mbuyelelo eka tindzimi ku ri maendlelo ya nkoka tanihileswi wu pfunetaka eka leswi landzelaka:

1. Mikarhi ya maendli
2. Vunyingi bya maviti
3. Ku komba maendlelo ya swilo
4. Ku tshikelela mhaka

Hambiswiritano vatsari va vula leswaku eka tindzimi to tala mbuyelelo wu humelela eku kombeni vunyingi na ku cinca ka matsalelo. Eka ndzavisiso lowu u tlhela a boxa leswaku eka Xinghezi mbuyelelo wu humelela ngopfu eka marito ya *slang* lama tirhisiwaka eka rona, lama tirhisiwaka ku humelerisa vuxokoxoko byo karhi byo engetela ku kombisa mipfumawulo ya nchumu wo karhi.

Xikombiso: Click, click, clack (Mpfumawulo wa tikhirikhete)

Clippety-clap, clippety-clop (Mbuyelelo wa mpfumawulo wa mfambo)

2.4 Novotna (2000)

Novotna (2000) yena u endlile ndzavisiso a langute mbuyelelo eka ririmi ra Xiswahili, ku nga ririmi leri vulavuriwaka ngopfu ematikweni ya Kenya na Tanzania. Mutsari loyi u hambanile na vatsari van'wana hikuva yena eka ndzavisiso wa yena u langute eka ku hambana exikarhi ka mbuyelelo na ntshikelelo. Novotna (2000) u tshemba leswaku mbuyelelo na ntshikelelo i maendlelo lama hambaneke kambe a ya fanele ya endliwa maendlelo yan'we.

Loko a kombisa ku hambana exikarhi ka maendlelo lama mambirhi u paluxa leswaku mbuyelelo wu tirhana na ku vumba marito mantshwa kasi maendlelo ya ntshikelelo yo kombisa ntshikelelo eka mhaka yo karhi. U yile emahlweni a kombisa leswaku eka mbuyelelo marito mantshwa ya vumbiwa kumbe ku tumbuluxiwa kambe eka ntshikelelo ku va ku ri hava marito mantshwa lama kombisaka ntshikelelo ntsena. U tlhela a kombisa leswaku eka Xiswahili hi mikarhi yo tala marito lama nga vumbiwa hi maendlelo ya mbuyelelo ya vekiwa xiboho kumbe ya khomanisiwa ku endlela ku komba leswaku i rito rin'we, kambe eka ntshikelelo marito lama ya hambanisiwa hikuva a hi rito rin'we.

Xikombiso: moja moja (*one by one*)

Xin'wana xa nkoka lexi Novotna (2000) a nga xi kombisa eka ndzavisiso wa yena hileswaku eka ririmi ra Xiswahili ku nga va na mbuyelelo wa peletwana laha ku ya hi yena a vulaka leswaku endlelo leri ri vuriwa mbuyelelo hikuva ku vuyeleriwe peletwana. U vula leswaku marito lama nga vuyeleriwa ya nge swi koti ku yima ya ri woxe ya vumba rito ro twala na peletwana leri ri nga vuyeleriwa.

Xikombiso: bisibisi (scroofdriver)

Eka ririmi ra Xiswahili a ku na rito leri tiyimeleke ra **bisi**. Marito ya muxaka lowu u ma vula leswaku i mbuyelelomaxisana. U tlhela a ya emahlweni a kombisa leswaku rixaka leri ra mbuyelelomaxisana eka ririmi ra Xiswahili ri

kumeka eka swiyenge swo karhi ntsena swo fana na le ka dyondzo ya *zoology* na *botany*.

Swikombiso: Golegole (bird)

Guruguru (lizard)

Mlimbilimbi (mlimbilimbi plant)

2.5 Xu (2012)

Xu (2012) u endlile ndzavisiso hi mbuyelelo wa marito a kongomise eka tindzimi ta le Chayina. Eka ndzavisiso wa yena u kombisa leswaku mbuyelelo wa humelela eka tindzimi ta vanhu, ngopfu eka tindzimi ta le xiphemu xa misava xa dzonga. U tlhela a vula leswaku nkarhi wo tala mbuyelelo wu humelela loko rito kumbe xiphemu xa rito xi vuyelelo ku vumba rito rin'wana, laha a vulaka ku maendlelo lama ya tala ku humelela loko ku yisiwa rito eka vunyingi. U kombisa leswaku maendlelo lama ya kumeka na le ka tindzimi leti vulavuriwaka etikweni ra Chayina. Leswi swi kombisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka nkombeto wa vunyingi na mbuyelelo.

Xu u tshahile nhlamuselo ya mbuyelelo ya swidyondzeki swo tanihi Rubino 2005 na Sapir 1921 laha a swi hlamusela leswaku mbuyelelo ku kongomisiwa eka ku vuyelela ka swiphemu swa marito eka rito ro karhi hi xikongomelo xo vumba rito rintshwa. U ye emahlweni a kombisa leswaku mbuyelelo wu tirhisiwa ngopfu eka tindzimi ta misava hi xikongomelo xo tshula marito mantshwa. Hi ku landza milavisiso leyi endliweke mayelana na mbuyelelo, ku kumekile leswaku eka tindzimi to hlaya mbuyelelo wa koteka ku humelela naswona wa boha eku tumbuluxeni ka marito mantshwa.

Ku ya emahlweni, Xu u hlamusela leswaku yin'wana ya milavisiso leyi ya ha ku endliwaka eka Xinghezi mayelana na mbuyelelo ya kumeka eka buku leyi hleriweke hi Hurch (2005), leyi katsaka makumembirhimune wa

mapapila lama ya vulavulaka hi mbuyelelo kusuka eka tindzimi ta misava, laha ku katsiweke ta mavulavulelo ya vana na ririmi ra swikoweto. Tin'wana ta tindzimi ta le *Asia* na tona ti khumbiwile, leti katsaka *Indonesian, Modern Hindi* na Xijapana.

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku pimanyisa mbuyelelo na switirhisiwa swin'wana leswi tirhisiwaka ku tumbuluxa marito hi ku kombisa ntikelo tanihi *plural markings* na *numeral classifiers structures*. Xu u kombisa leswaku swin'wana swa swidyondzeki (Greenberg, 1972 na Sanches, 1973) va vone leswaku *obligatory plural markings* na *numeral classifiers* a swi humeleli hakanyingi eka tindzimi ta vanhu.

2.6 Lusekelo (2009)

Lusekelo (2009) u endlile ndzavisiso wa mbuyelelo hi ku languta tindzimi ta Bantu. Mbuyelelo eka tindzimi ta Bantu wu nghenelerisa mhaka ya mipfumawulo tanihileswi mbuyelelo wa kona wu humelerisaka mipfumawulo yo hambana na mavumbelo ya marito. U kombisile leswaku mbuyelelo eka tindzimi ta Bantu wu nga ha va hi ka mbirhi, ku nga mbuyelelo wo hetiseka na mbuyelelo wo ka wu nga hetisekangi.

Lusekelo u tlhela a paluxa leswaku mbuyelelo eka tindzimi ta Bantu wu tala ku humelela hi tindlela to fana, kambe swi hambana eka ndlela leyi mbuyelelo a wu humelela hayona eka man'wana ya marito, ngopfungopfu eka mbuyelelo wa maendli. Xikombiso, eka milavisiso leyi endliweke eka nkarhi wa khale yi paluxa leswaku mbuyelelo eka tindzimi ta Bantu a wu wela ehansi ka dyondzo ya mipfumawulo ya marito.

Hi marito man'wana mbuyelelo lowu a wu ri kona a wu humelela eka marito lama vumbiweke hi peletwana rin'we leri nga na mpfumawulo wun'we. U ya emahlweni a kombisa leswaku eka tin'wana ta tindzimi ta Bantu, loko mbuyelelo wu humelerile eka rito a wu fanele wu va na kwalomu ka mapeletwana mambirhi.

Xikombiso: koma – *beat*

Kema - *warn*

Eka milavisiso leyi endliweke eka nkarhi wa sweswi yi kombisa leswaku mbuyelelo wu wela eka dyondzo ya xivumbeko xa marito. Xikombiso, swidyondzeki swo tanihi Downing (2003) na Marlo (2002) va kombisa leswaku dyondzo ya xivumbeko xa marito yi na xiave xikulu eka tindlela leti mbuyelelo wu humeলেখাকা hayona. Ntirho wa Lusekelo a wu langutana na ku fikelela swilo swimbirhi, laha a lava ku kuma swihlawulekisi leswi tirhisiwaka eka mbuyelelo eka ririmi ra Kinyakyusa na leswaku hi swihi switirhisiwa leswi fambelanaka na maendlelo ya mbuyelelo eka ririmi.

Ku ya hi Lusekelo (2009) tinxaka ta mbuyelelo eka ririmi ra Kinyakyusa, ku nga va mbuyelelo wo hetiseka kumbe wo ka wu nga hetisekangi. Eka ndzavisiso wa yena u tlhela a paluxa leswaku marito lama nga maviti, maendli, maengeteri, na swiendliwa hi wona marito lama khumbekaka eka mbuyelelo.

Eka mbuyelelo wo hetiseka loko hi languta ka ririmi ra Kinyakyusa hilaha ku tekiwaka rito hinkwaro ku vumba rito rintshwa. Xosungula maviti lama kumekaka eka ririmi leri lama vumbiweke hi peletwana rin'we ya paluxa mbuyelelo wo hetiseka.

Swikombiso: Mw-ana - *child* > mw-ana-mw-ana - *kind of a child*

Mu-ndu - *person* > mu-ndu-mu-ndu - *kind of a person*

Nakambe eka maengeteri lama vumbiwaka hi peletwana rin'we, xirhangi xa mitlawa ya maviti xi lungeleriwele. U tlhela a kombisa leswaku ku teka rimitsu ntsena u siya xirhangi ku vumba rito rintshwa swi endla leswaku rito ri nga twali.

Xikombiso: -ola - *lazy* >mwolomwolo - *kind of lazy* - mwoloolo

-pa - *give* >mpimpi - *kind/giver* - mpipi

Xa vumbirhi, maendli matsongo lama vumbiweke hi peletwana rin'we eka ririmi ra Kinyakyusa ya sungula hi switatisi. Naswona loko ku humelela mbuyelelo eka marito lama ya va ya lungeleriwile xitwananisi -ku-.

Xikombiso: lya - *eat* > kulyakulya - *eat repeatedly* - lyalya

Gwa - *fall* > kugwakugwa - *fall carelessly* - gwagwa

Maendli na swiendliwa leswi vumbiweke hi mapeletwana mambirhi, maendli lama sungulaka hi switatisi ya tele eka ririmi ra Kinyakyusa naswona ya paluxa mbuyelelo wo hetiseka.

Xikombiso: Nyasa - *spray* > nyasanyasa - *drizzle (of rain)*

Lila - *cry* > lilalila - *cry recklessly*

Ririmi leri nakambe ri kumeka na mbuyelelo wo hetiseka eka swiendliwa

Xikombiso: Muno - *in here* > munomuno - *just in here*

Kula - *there* > kulakula - *over there*

Maendli na swiendliwa leswi vumbiweke hi mapeletwana manharhu, marito yo tala eka ririmi ra Kinyakyusa ya vumbiwile hi mapeletwana manharhu naswona loko ku humelela mbuyelelo wu va wo hetiseka.

Xikombiso: Pagula - *break* > pagulapagula - *break frequently*

Puluka - *fly (bird)* > pulukapuluka - *fly repeatedly*

Mbuyelelo wo ka wu nga hetisekangi, tanihi leswi hi kombiseke hi swona emasungulweni leswaku mbuyelelo wo ka wu nga hetisekangi ku kongomisiwa eka ku teka xiphemu xo karhi xa rito ku vumba rito rintshwa. Mbuyelelo wo ka wu nga hetisekangi eka ririmi ra Kinyakyusa wu humelela hi ndlela leyi ni le ka tindzimi tin'wana ta Bantu wu humelelaka hakona. Eka ririmi leri mbuyelelo wa muxaka lowu wu humelela hi tindlela leti landzelaka:

- (a) Maviti lama tumbulukaka kusuka eka maviti lama vumbiweke hi mapeletwana mambirhi ma kumeka ni mbuyelelo wo ka wu nga

hetisekangi, xirhangi xa riviti xi va xi nga khumbekangi laha ku vuyelelaka kona ku pfumalaka xirhangi xa rito rolero.

Xikombiso: kakuku - *small fowl* > kakukukuku - *kind of a small hen*

Lubabu - *firewood* > lubabubabu - *kind of firewood*

(b) Eku tumbuluxeni ka maendli, mutsari eka ririmi leri u paluxa leswaku hi nga kota ku vumba xivulwa xo twala hi riendli ntsena, mhakakulu a yi vuyeleli loko ku humelela mbuyeledo.

Xikombiso: Bakulila - *they cry* > bakulilalila - *they cry recklessly*

Takujengajenga - *we build* > tukujengajenga - *we build frequently*

2.7 Downing (2001)

Downing (2001) u paluxa leswaku ku na xiphiso lexi ku nga khale xi ri kona eka ku xopaxopa maendli eka tindzimi ta Bantu loko swi ta eka timhaka ta mbuyeledo wa marito. Ku kombisiwa leswaku xiphiso xa kona hileswaku mipfumawulo ya maendli lama a ya fambi na rimitsu ra rito loko ku humelela timhaka ta mbuyeledo wa marito. Leswi swi va tano hambiloko tithiyori to tala ta mbuyeledo wa marito ti kombisa mipfumawulo ya mbuyeledo wa marito eka tona. U tlhela a paluxa leswaku maendlelo lama yo va mbuyeledo wu humelela na le ka mipfumawulo ya humelela eka ririmi rin'we ntsena eka tindzimi ta Bantu ku nga ririmi ra Chichewa.

Downing u tlhela a boxa leswaku eka tindzimi tin'wana ta Bantu mpfumawulo wa rito wu sungula ku lemukiwa eka rimitsu ra rito kumbe eka xiphemu xa rito lexi xi vaka xi vuyelerile eka rito. U yisa emahlweni a vula leswaku mpfumawulo wa rito wu tikomba swinene eka rimitsu ra rito ra mavitinkatsano lama kongomisaka eka maendli. Downing u tlhela a kombisa leswaku mpfumawulo wa rito loko ku humelela mbuyeledo wu sungula ku tikomba eka tindzimi tin'wana ta Bantu eka mavitinkatsano hi ku angarihela. U yile emahlweni a paluxa leswaku fonoloji na mofoloji swi pfuneta leswaku hi kota ku vona xiphemu xa rito lexi nga vuyeleriwa.

Ku tlhela ku kombisiwa leswaku rimitsu ra rito na xiphemu xa rito lexi vuyelelaka swi fanele swi va na mipfumawulo yo fana kumbe ku yelana. U tlhela a paluxa leswaku tithiyori ta mbuyelelo wa marito ta Steriande (1988), McCarthy na Prince (1995) na thiyori ya Inkelas na Zoll (1999), ti lava leswaku rimitsu ra rito ri va na mpfumawulo lowu fanaka na wa xiphemu xa rito leri vuyeleriwaka. Laha a kombisaka leswaku maendlelo lama a ma paluxaka laha henhla ya kumeka ntsena eka ririmi ra Chichewa ehansi ka tindzimi hinkwato ta Bantu.

Maendli yo vumbiwa hi mbuyelelo eka ririmi ra Chichewa

Tabalala-tabalala

Phikitsa-phikitsa

Sangalatsa-sangalatsa

Sangaletse-sangaletse

Mbuyelelelo wa xiphemu xa rito eka ririmi ra Chichewa

Chimanga *maize* chimanga-manga

Munthu *person* munthu-munthu

Masana *afternoon* masana-sana

Mawa *tomorrow* mawa-mawa

Downing u tlhela a paluxa leswaku ku yelana ka mipfumawulo eka maendli swa kala eka tindzimi ta Bantu endzhaku ka loko ku humelerile mbuyelelo. Kambe u kombise leswaku swi kumeka eka ririmi rin'we ntsena ku nga ririmi ra Chichewa tanihileswi a kombiseke laha henhla. U paluxa leswaku mhaka leyi ya mipfumawulo yi humelela hi kambirhi, laha a vulaka leswaku ku na ku rito hinkwaro leri ku humeleleke mbuyelelo eka rona ri fana hi mpfumawulo na rito leri ri vumbiweke ku suka eka rona, kumbe xiphemu xitsongo xa rito lexi xi vumbiweke hi ku tirhisa mbuyelelo xi va na mpfumawulo wa le henhla ka xiphemu lexi xin'wana.

Ku ya emahlweni, Downing (2001) a paluxa leswaku ku hambana ka mpfumawulo eka marito endzhaku ka mbuyelelo ku tlhela ku humelela eka tindzimi to tanihi Kikerewe, Kinande na Xixona. U kombise leswaku eka ririmi ra Kikerewe loko mpfumawulo wa le henhla wu humelela wu kumeka eka mapeletwana mambirhi mo sungula eka rito ro ka ku nga si humelela mbuyelelo eka rona. Mpfumawulo wa le henhla wu tlhela ku humelela eka mapeletwana mambirhi eka rito leri ri vumbiweke endzhaku ka mbuyelelo wa marito. U tlhela a vula leswaku loko mpfumawulo wa le henhla wu kumeka eka mapeletwana mambirhi ya le maheteleleni ka rito loko ku nga si humelela mbuyelelo, na le ka rito leri vumbiwaka endzaku ka mbuyelelo mpfumawulo wa le henhla wu ta kumeka eka mapeletwana mambirhi ya le makumu ka rito leri vumbiweke endzhaku ka mbuyelelo wa marito.

Mbuyelelo wa maendli eka ririmi ra Kikerewe

Marito loko ku nga si humelela mbuyelelo wa marito

Ku- [lima] (*to cultivate*)

Ku- [bala] (*to count*)

Ku- [biba] (*to plant*)

Ku- [kalanga] (*to fry*)

Marito endzhaku ka loko ku humelele mbuyelelo

Ku- [lima-lima]

Ku- [bala-bala]

Ku- [biba-biba]

Ku- [kalanga-kalanga]

Downing u yile emahlweni a hlamusela leswaku eka ririmi ra KiNande mpfumawulo wa le henhla wu tisiwa hi rimitsu ra riendli,

2.8 Hyman (2009)

Hyman (2009) u endlile ndzavisiso hi matimu ni maendlelo ya mbuyelelo tanihi ndlela yo vumba maendli mantshwa eka tindzimi ta Bantu. Laha a paluxaka leswaku maendlelo ya mbuyelelo tanihi ndlela yo vumba marito mantshwa eka tindzimi ta Bantu i maendlelo lama ma tirhisiwaka swinene. U tlhela a boxa leswaku ya tirhisiwa kusuka eka mapeletwana, rimitsu, rito na swigaririmi swo hambanahambana.

U tlhela a paluxa leswaku eka tindzimi ta Bantu loko swi ta eka ririmi hi roxe mbuyelelo wa marito wu nga endleka na le ka maendli, maviti, na maengeteri. U ya emahlweni a vula leswaku tinhlayu na matwariselo na makombiselo swi nga endliwa hi endlelo ra mbuyelelo hi ku landza tinhlamuselo to karhi. U vula leswaku eka swiyenge swin'wana swa matsalelo na tinhlamuselo ta marito ya tindzimi ta Bantu, mbuyelelo wu kombisa ku yelana lokukulu eka ku vumba marito na le ka tinhlamuselo ta wona kambe ku tlhela ku va na ku hambana. Ku hava ndhawu leyi ku hambana loku ku nga kombisiwa ku tlula eka mbuyelelo wa maendli. Tindzimi tin'wana ta Bantu ti kombisa mbuyelelo wo hetiseka wa rimitsu ra rito laha swi katsaka rimitsu ra riendli na swilandzi.

Tanihleswi swi tivekaka swinene leswaku eka tindzimi ta Bantu marito ya mavitinkatsano ya tele swinene, ku kombisa leswi mhaka ya mbuyelelo yi humelerisaka xiswona eka rimitsu ra riendli, no kombisiwa hi ndlela leyi mbuyelelo wu humelalaka hakona eka riendli eka *Pro-Bantu* na le ka tindzimi leti welaka ehansi eka yona. Ku nyikiwa swikombiso laha hansi leswi kombisaka maendlelo lama ma mbuyelelo.

Hyman u tlhela a paluxa leswaku loko ku langutiwa tindlela ta mune leti mbuyelelo wu humelerisaka xiswona eka tindzimi ta Bantu, i tindlela leti landzelaka:

- (a) Mbuyelelo wa *Proto-Bantu* lowu vuyelalaka riendli hinkwaro (swinembeletwana + rimitsu + riengeteri)
- (b) Mbuyelelo wa *Proto-Bantu* wa rimitsu ra riendli

- (c) Mbuyelelo wa *Proto-Bantu* wa rimitsu na riengeteri
- (d) Mbuyelelo wa *Proto-Bantu* wa rimitsu ntsena

U tlhela a vula leswaku ku na ku kokelana loku ku nga kona eka mbuyelelo wa riendli hi ku hetiseka eka tindzimi hinkwato ta misava laha ku katsaka na tin'wana ta tindzimi ta Bantu. Xosungula u vula leswaku nkarhi wun'wana u kuma mbuyelelo wa marito wu humelela loko munhu a karhi a vulavula tahihi *you talk, talk all the time* leswi vulaka leswaku u tshamela ku vulavula nkarhi hinkwawo, xavumbirhi u vula leswaku i ku pfumelela leswaku mbuyelelo wu humelela eka rixaka ro karhi ntsena laha munhu a nga endleka leswaku wu humelela eka mbuyelelo wo hetisaka kumbe wa xiphemu ntsena.

U ya emahlweni a boxa leswaku xavunharhu eka mbuyelelo wo hetiseka nkarhi wun'wana ku fanele ku langutiwa na xivumbeko xa ririmi loko ku endliwa mbuyelelo. Laha a boxaka leswaku mbuyelelo wo hetiseka wu langutana ngopfu na mhaka ya xivumbeko xa rito.

2.9 Ekanjume-Ilongo (2014)

Ekanjume-Ilongo (2014) u endlile ndzavisiso hi dyondzo ya mbuyelelo eka Xisuthu, laha a paluxaka leswaku mhaka ya mbuyelelo yi koke rinoko ra swidyondzeki swo tala eka malembe lama hundzeke. U boxa leswaku hikuva mbuyelelo i xiphemu xa nkoka eka ririmi. Hambileswi swidyondzeki swin'wana swi ringeteke ku languta mhaka ya mbuyelelo eka Xisuthu, kambe nkoka na matirhelo ya mbuyelelo eka ririmi leri a swi nga tekeriwi enhlokweni. Ekanjume-Ilongo yena u languta eka matirhiselo ya mbuyelelo na nkoka wa mbuyelelo eku hluvukiseni ka ra Xisuthu.

U yile emahlweni a paluxa leswaku eka Xisuthu mbuyelelo lowu humelelaka hi mbuyelelo wa xiphemu xa rito na mbuyelelo wo hetiseka ka rito, laha mbuyelelo lowu wu tirhaka ku kombisa vunyingi, ku kombisa matitwelo, ku kombisa swilo switsongo, ku landzelerisa mipfumawulo ya ntukumbuluko,

ku kombisa ku hetiseka ka xilo xo karhi, ku komba vuxidzi, ku tinyiketela, ku vuyelela, na swin'wana. Xin'wana xa nkoka lexi a xi boxeke hileswaku Xisuthu tanihi Xinghezi ri na mbuyelelo wo kombisa ku hambana ka michumu mimbirhi laha vavulavuri va ririmi mbuyelelo va wu tirhisaka ku hambanisa michumu leyi.

Ekanjume-Ilongo u nyika nhlamuselo ya mbuyelelo laha a boxaka leswaku ku kongomisiwa eka ku vuyelela rimitsu ra rito kumbe peletwana ku vumba rito rintshwa. U tlhela a boxa leswaku mbuyelelo i ndlela yo vumba marito laha xiphemu kumbe rito hi ku angarhela ri vuyelelaka hi xikongomelo xo vumba rito rintshwa. U yile emahlweni a seketela nhlamuselo ya yena leyi a yi nyikeke hi mbuyelelo hi tinhlamuselo leti nyikeke hi Ghomeshi (2004), Tannel (1987), na Ekanjume-Ilongo (2008).

Ekanjume-Ilongo (2014) u tlhela a boxa leswaku ku ya hi Ekanjume-Ilongo (2008) mbuyelelo wu hlamuseriwa wu ri dyondzo ya mipfumawulo hi tindlela timbirhi, ndlela yo sungula u ri i mbuyelelo wo vuyelela mpfumawulo hi ku tirhisa switwari, ndlela ya vumbirhi i mbuyelelo wa peletwana. U ya emahlweni a paluxa leswaku mbuyelelo wu fanele wu hlamuseriwa tanihi dyondzo ya ririmi leyi vuyelelaka rito kumbe rimitsu ku vumba rito. Laha a tlhelaka a kombisa leswaku mhaka ya mbuyelelo yi khumba timhaka ta mipfumawulo na xivumbeko xa marito.

Xidyondzeki Ekanjume-Ilongo u yile emahlweni laha a hlamuselaka leswaku endlelo ra mbuyelelo ri nga aviwa hi swiphemu swimbirhi, laha ku nga mbuyelelo wa xiphemu xa rito na mbuyelelo wo hetiseka wa rito. Mbuyelelo wa xiphemu xa rito ku kongomisiwa eka ku vuyelela xiphemu xin'wana xa rito ku vumba rito rintshwa, xidyondzeki xi nyika xikombiso hi marito ya Xisuthu **haholo** leri vulaka ngopfu, loko ku humelela mbuyelelo eka rito leri ku tumbuluka rito rintshwa **haholo-holo** leswi vulaka swinene ngopfu. Kasi mbuyelelo wo hetiseka hiloko rito hinkwarho ri vuyeleriwa ku vumba rito rintshwa, u nyike xikombiso xa marito ya Xisuthu ku nga **kholo** na **hape** leswi vulaka vukulu na ku vuyelela. Loko ku humelela mbuyelelo wo hetiseka wa rito marito lama matumbuluxa marito mantshwa eka ririmi ku

nga **kholo-kholo** na **hape-hape** leswi vulaka xilo lexikulu swinene na na ku vuyelela kotala.

Ekanjume-Ilongo u ya emahlweni a paluxa leswaku xidyondzeki O'Grady (1996) loyi a vulaka leswaku loko swi ta eka mbuyelelo wa xiphemu xa rito, xiphemu lexi vuyelelaka eka rito ka Xisuthu ku va ku ri xirhangi kumbe xilandzi. U boxa leswaku mbuyelelo wu humelela hi ku landza loko ririmi ri swipfumelela, eka ririmi leri hi kuma leswaku ku pfumeleriwa mbuyelelo wun'we wo humelela kambirhi ku va rito ri vuyelela kanharhu a swi amukeriwi eka ririmi leri.

Eka Xisuthu ku humelela mbuyelelo wa xiphemu xa rito na mbuyelelo wo hetiseka wa rito tanihileswi swi boxiweke laha henhla. Nxopaxopo wa marito ya Xisuthu ya paluxa leswaku maendli ya Xisuthu ya humelerisa mbuyelelo wa xiphemu na mbuyelelo wo hetiseka wa rito hi ku landza ku leha ka riendli. Laha ku boxiwe tinxaka tinharhu ta malehelo ya marito. Rixaka ro sungula ku kongomisiwa eka maendli lama vumbiweke hi peletwana rin'we, laha ri vumbaka rito rintshwa hi maendlelo ya mbuyelelo wo hetiseka wa rito. U nyike xikombiso xa rito ra Xisuthu **ja** leri vulaka **ku dya**, leri loko ku humelela maendlelo ya mbuyelelo wo hetiseka wa rito ri vumba rito **ja-eja** leri vulaka ku dya switsongo.

Rixaka ra vumbirhi leri paluxiweke i rixaka ra marito ya maendli lama vumbiweke hi mapeletwana mambirhi , laha ri vuyelelaka rito hinkwaro ku vumba rito rintshwa leswi vitiwaka maendlelo ya mbuyelelo wo hetiseka wa rito. Xikombiso xa maendli yo vumbiwa hi marito mambirhi i rito ra Xisuthu **bua** leri vulaka ku vulavula, na riendli **bua-bua** leri vulaka ku vulavula switsongo, na riendli **ema-ema** leri vulaka ku yimanyana. Hambileswi ku nga maendli ntsena lama ku langutiweke mbuyelelo eka wona ka Xisuthu, na maviti na mahlawuri ya khumbeka eka timhaka ta mbuyelelo eka ririmi leri. Xikombiso rito **kgale** leri vulaka nkarhi lowu hundzeke loko ku humelela mbuyelelo wa marito wo hetiseka eka rona ri vumba rito **kgale-kgale** leri vulaka leswaku nkarhi lowu hundzeke swinene. Marito hinkwawo lama vumbiweke hi peletwana rin'we na yo vumbiwa hi mapeletwana

mambirhi ya humelerisa mbuyelelo wo hetiseka wa rito eku tumbuluxeni ka marito mantshwa eka ririmi.

Rixaka ra vunharhu ri vumbiwe hi marito lama vumbiweke hi mapeletwana manharhu kumbe ku tlula. Eka rixaka leri ra marito ku humelela mbuyelelo wa xiphemu xa rito hi minkarhi yo tala loko ku humelela mbuyelelo. Xikombiso, rito **baholo** leswi vulaka valehansi loko ku humelela mbuyelelo wa xiphemu xa rito eka rito leri ku tshuriwa rito **baholoholo** leri vulaka leswaku valehansi lava hanyeke nkarhi lowu hundzeke.

Yin'wana ya tindlela ta mbuyelelo eka Xisuthu i ku kombisa ku tiyisisa mhaka yo karhi. Loko vavulavuri va ririmi ra Xisuthu va lava ku tiyisisa kumbe ku tshikelela swo karhi, va tirhisa maendlelo ya mbuyelelo yo vuyelerisa rito hinkwaro kumbe xiphemu xo karhi xa rito leswi vuriwaka mbuyelelo wo hetiseka na mbuyelelo wa xiphemu xa rito. Xikombiso ribumabumeri rito **white** hi Xisuthu i rito **tsoeu** leri vulaka muhlovo wo basa. Loko ku humelele maendlelo ya mbuyelelo ku tshuriwa rito 'tsoeu-tsoeu' leswi vulaka muhlovo wo basa swinene va tirhisa rito leri loko va lava ku kombisa leswaku nchumu wo karhi i wo basa swinene.

Hi maendlelo lama fanaka rito ra Xisuthu leri nga **kapele** leri vulaka **quickly**, loko ku humelela mbuyelelo wa xiphemu xa rito ku vumbiwa rito **kapele-pele** leri vulaka **quick-quick** kumbe **very very quickly**. Tanihileswi eka ririmi ra Xisuthu loko vavulavuri va lava ku ku tiyisisa kumbe ku kombisa leswaku nchumu wu endliwa hi ku vuyelela kumbe hi ku hatlisa va ta tirhisa maendlelo ya mbuyelelo lama boixiweke laha henhla.

Loko swilo swi endliwa hi ku nonoka, vavulavuri va Xisuthu va tirhisa maendlelo ya mbuyelelo ku kombisa hi ndlela leyi swilo leswi swi nonokisaka xiswona. Xikombiso, rito **butle** leri vulaka **slow** ritava rito **butle-butle** leri vulaka **slow slow** kumbe **extremely slow**. Xikombiso xin'wana xa mbuyelelo wo kombisa ku tiyisisa eka ririmi ra Xisuthu i rito **hena** leri vulaka **irk**, **bother**, **trouble someone**, **meddle**, **touch** kumbe ku khoma munhu hi ndlela yo ka yi nga amukeleki. Loko ku humelela mbuyelelo eka rito leri ku vumbiwa rito 'henahena' leri vulaka ku khoma munhu hi ndlela

yo ka yi nga amukeleki hi ku vuyelela. Leswi swi tlhela swi kombisa ku nyangatseka ka munhu loyi khomiwaka hi ndlela leyi yo ka yi nga amukeleki.

Xisuthu xi tlhela xi tirhisa mbuyelelo ku kombisa nchumu lowutsongo, leswi swi tirhisiwa ngopfu hi vavulavuri va Xisuthu. Leswi swi humelela swinene eka maendli lama kombisaka swilo switsongo leswi endliweke. Marito lama kombisaka ntsongahato ya kombisa swilo switsongo leswi endliweke. Xikombiso eka ririmi leri riendli **tsamaea** leri vulaka ku famba, loko ku humelela mbuyelelo eka rona ku vumbeka rito **tsama-tsamaea** leri vulaka ku famba switsongo kumbe katsongo. Hi maendlelo lama fanaka rito **noe** leri vulaka kun'wa, loko ku humelela mbuyelelo ku vumbiwa rito **noa-noa** leri vulaka ku n'wa switsongo kumbe katsongo.

Ekanjume-Ilongo u tlhele a kombisa leswaku Thakhisi (2003) u vula leswaku maviti eka Xisuthu na wona ya komba ya ri na ku cinca katsongo ka xivumbeko loko ku humelela maendlelo ya mbuyelelo eka wona. Xikombiso, riviti **monna** leri vulaka wanuna loko ku humelela mbuyelelo eka rona ri vumba rito **monnana** leri kombisaka leswaku munhu wo va wanuna ntsena kambe swiendlo swa yena a swi kombi vunana. U tlhele a nyika xikombiso hi rito **mosalisali** leri vulaka leswaku wanuna a nga ti khomangi tanihi wanuna u endla swilo leswi faneleke ku endliwa hi wansati swotanihi hi vutoya kumbe ku ka a nga tiyiseli swiyimo swo tika. Riviti **mosadi** leri vulaka wansati, loko ku humelela mbuyelelo ri va rito **mosalisali** leri vulaka wansati wa xivindzi.

U tlhela a vula leswaku na loko munhu a vula timhaka leti vanhu va nga ti tekeleki enhlokweni mbuyelelo wa humelela, loko a vulavula vataku **oa bua bua** leswi vulaka leswaku munhu wo vulavula ntsena. Eka Xisuthu **bua** ri vula ku vulavula, loko ku humelela mbuyelelo eka rito leri ku vumbeka rito **bua bua** leri vulaka ku vulavula swilo swo ka swi nga pfuni nchumu. Loko maendlo lama ma humelela eka munhu loyi a nga vula swo karhi ya va ya kombisa leswaku leswi a swi vulavulaka swi pfuni nchumu a swi fanelanga swi tekeriwa enhlokweni.

Hi maendlelo lama fanaka rito leri kongomisaka eka vutsongo eka Xisuthu i **nyane** leri loko ku humelela mbuyelelo wo hetiseka wa rito eka rona ku vumbiwa rito **nyanenyane** leri vulaka xilo xitsongo swinene. Ku tiyisisa nchumu wo karhi eka ririmi leri hi maendlelo ya mbuyelelo ya nga tirhisiwa eka ku kongomisa eka eka swiendlo swa nkarhi wutsongo kumbe mbulavurisano wo koma lowu veke kona lowu nga pfuneki nchumu. Xikombiso, rito **homo** leri vulaka **converse** loko ku humelela mbuyelelo eka rito leri ku vumbiwa rito **homohomo** leri kongomisaka eka mbulavulo wo koma lowu veke kona wo ka wu nga ri wa nkoka.

Maviti eka Xisuthu tanihi le ka tindzimi tin'wana ta tikonkulu ra Afrika ti aviwa hi mitlawa, mintlawa leyi yi aviwa hi ku landza xirhangi xa riviti. Marito lama loko ya yisiwa eka vunyingi ya cinca na ntlawa lowu mawelaka eka wona hikuva na xirhangi xa wona xa cinca. Xikombiso, rito **leshoehleshoehle** ri wela eka ntlawa ntlhanu, loko ri nembeletywa xirhangi ma- ri yisiwa eka vunyingi ri cinca ntlawa ri wela eka ntlawa wa tsevu laha ri vaka **mashoehleshoehle**. Swikombiso swin'wana swa muxaka lowu hi leswi landzelaka:

Rito	Nhlamuselo	Mbuyelelo	Nhlamuselo
Lets'oele	multitude of people'	mats'oeletsoele	Multitude of people
Nku	sheep	mankunku	groups of sheep
Sekete	Thousand	liketekete	thousands of thousands
Lichaba	Nations	lichabachaba	groups of different nations

Mbuyelelo wu tlhela wu tirha ku tiyisisa eka Xisuthu. Xikombiso rito ra Xisuthu **wena** leri na le ka Xitsonga ri vulaka wena. Loko munhu a lava ku tiyisisa leswaku u vulavula na munhu wo karhi u ta vula leswaku **wena wena** leswi vulaka leswaka wena wena leswi i maendlelo ya mbuyelelo wo hetisaka wa rito. Ekanjume-Ilongo u tlhela a paluxa leswaku u nga kuma muvulavuri wa ririmi ra Xisuthu a nga vutisa a ku **ena na** leswi vulaka *i as*

in the first person singular, loko ku kongomisa eka munhu wo karhi exirhi ka van'wana.

Xikombiso xin'wana rito ro vula ntiyiso eka ririmi ra Xisuthu i **nete**, loko vavulavuri va ririmi leri va lava ku tiyisisa eka rito ntiyiso va ta endla mbuyelelo wo hetiseka wa rito ku tshuleka rito **nete nete** leri vulaka ntiyiso ntiyiso. Xikombiso xin'wana xo tiyisisa eka ririmi leri i rito **kholo** leri vulaka vukulu , loko Vasuthu va lava ku tiyisisa leswaku nchumu wo karhi i wu kulu swinene va ta endla mbuyelelo wo hetiseka wa rito va vumba rito **kholokholo** leswi vulaka **big big** ku ri ndlela yo tiyisisa leswaku nchumu i wu kulu. Leswi swi humelela hikuva ririmi ra Xisuthu ri hava rito leri vulaka vukulu swinene eka rona.

Ekanjume-Ilongo u ya emahlweni a vula leswaku eka Xisuthu mbuyelelo wu nga tlhela wu humelela ku kombisa mbuyelelo wa swiendlo swo karhi. Xikombiso, riendli **otlaka** eka ririmi ra Xisuthu ri vula **beat up**. Loko ku humelela mbuyelelo eka rito leri ri vumba rito **otlakaka** leri vulaka **repeated beating someone**. Leswi swi komba leswaku ku ba munhu swi endliwa ko tala kumbe hi ku vuyelela. Xikombiso xin'wana i rito **pota** leri vulaka ku rhendzeleka, loko ku humelela mbuyelelo ri va rito **pota-pota** leri vulaka ku rhendzeleka ndhawu yin'we ko tala kumbe hi ku vuyelela.

Xikombiso xin'wana eka ririmi leri i rito **sheba** leri vulaka ku lavisisa kumbe ku languta, loko ku humelela mbuyelelo eka rito leri ku vumbeka rito **shebasheba** leswi vulaka ku lavisisa swinene. Xikombiso xin'wana xo kombisa maendlelo yo vuyelela i rito **hape** leri loko ku humelela mbuyelelo wo hetiseka wa rito ku tshuleka rito **hape-hape** leri vulaka ku vuyelela ko tala. Loko rito leri ri tirhisiwa exivulweni xi ta ku “ndzi tile ko tala”.

U yile emahlweni a kombisa leswaku mbuyelelo wu nga tirhisiwa ku kombisa matitwelo yo karhi. Eka ndzavisiso lowu wa yena u tlhela a paluxa leswaku Shanthi (2011) eka ndzavisiso wa yena u boxa leswaku mbuyelelo wu nga humelela hi xikongomelo xo xo kombisa matitwelo hi ku vuyelela marito ku kombisa matitwelo yo karhi ya munhu. U kombisa leswaku ku

encenyeta loku ku humelela hi ku encenyeta mimpfumawulo ya swilo swa ntumbuluko. U nyike swikombiso leswi landzelaka:

Rimitsu	Nhlamuselo	Mbuyelelo	Nhlamuselo
Tseke	a flash	tseketseke	when lighting flashes
Soahla	emerge from	soahlasoahla	when something is done on the side such as snake moving on the grass.
Fahla	Sprinkling	fahlafahla	sprinkling when is raining moderately.
Jethe	jump off	jethe	when a person ascends from a height.
Kokolo	Caw	kokolokolo	a sound made by a cork

Eka ndzavisiso lowu Lee (2008) u paluxe leswaku mbuyelelo wu nga tlhela wu kombisa dyondzo ya tinhlamuselo ta marito hi ku kombisa hi ndlela leyi xiendlo xo karhi xi humeleleke hakona. U tlhele a nyika swikombiso swa Xisuthu leswi kombisaka dyondzo ya tinhlamuselo leyi paluxaka swiendlo leswi vuyelelaka.

Rimitsu	Nhlamuselo	Mbuyelelo	Nhlamuselo
Hata	Step	hataka	to walk with heavy steps
Rafola	throw weight around	Rafolaka	to walk all over people (with pride)

hoankoa	cokcy	hoanka ka	to walk in a bossy manner
hloekisa	clean	hloekisisa	to clean something so that it becomes spick and span.
Fata	Dig	fataka	Digging repeatedly.

2.10 Yoshimi (2011)

Yoshimi (2011) u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi nge mbuyelelo eka ririmi ra Xijavanise. Xijavanise hi rin'wana ra tinxaka ta tindzimi ra *Austronesian*, leri vulavuriwaka eJava. Ku vuriwa leswaku vanhu lava ringanaka hafu ya *Indonesia* i vavulavuri va ririmi leri. U tlhela a paluxa leswaku ku vile na milavisiso yo tala leyi endliveke hi ririmi leri, kambe a yi languta ntsena matirhiselo ya ririmi leri.

U hlamusela hi mbuyelelo a tlhela a languta na tinxaka ta kona na leswi wu tirhaka swona eka ririmi. U nyikile tinxaka laha a boxeke leswaku i rixaka ra mbuyelelo wo hetiseka wa rito, mbuyelelo wa xiphemu xa rito wa peletwana, mbuyelelo wa xiphemu xa rito wa peletwana ra le makumu na mbuyelelo wo famba na mpfumawulo wa rito. Yoshimi u tlhela a vula leswaku Xijavanise xi na tinxaka ta mbuyelelo wa peletwana to tala swinene kambe a nga ti boxangi eka phepha ra yena, laha vulaka leswaku ti nga ka ti nga eneli. Laha a vuleke leswaku hikokwalaho ka sweswo u ta vulavula ntsena hi mbuyelelo wo hetiseka wu karhi wu tekela enhlokweni ku hambana ka xitwari.

Yoshimi u boxa leswaku yena u ta hlamusela hi dyondzo ya ririmi leyi mbuyelelo wu endlaka hi rito, mbuyelelo wo hetiseka wa rito na mbuyelelo

wa mpfumawulo. U yile emahlweni a ku ndzavisiso wa yena wu ta tlhela wu katsa na mbuyelelo lowu humelelaka eka ririmi ra Ngoku. Laha a vulaka leswaku hi ku landza leswi mbuyelelo wu humelerisaka xiswona eka ririmi leri Rubino (2005) u a va tindzimi hi tinxaka tinharhu ku nga tindzimi leti eka tona mbuyelelo wu nga riki na mbuyelo, tindzimi leti nga na mbuyelelo wa xiphemu xa rito na mbuyeyelo wo hetiseka wa rito na tindzimi leti nga na mbuyelelo wo hetiseka wa rito ntsena.

Rubino u werisa ririmi ra Bahasa Indonesia eka tindzimi leti nga na mbuyelelo wo hetiseka wa rito ntsena. Laha a weriseke tindzimi tin'wana ta Indonexiya to tanihi ririmi ra Javanese eka tindzimi leti nga na mbuyelelo wa xiphemu xa rito na mbuyeyelo wo hetiseka wa rito, hikuva ririmi leri rina mbuyelelo wa peletwana ro sungula kumbe peletwana ra le makumu ka rito. Maavelo lama ya Rubino ya vuriwa ya ri maavelo lama nga amukeriwa hi swidyondzeki swin'wana.

Yoshimi u yile emahlweni a vulavula hi Rubino eku lavisiseni ka yena u vula leswaku Rubino a boxa ntiyiso loko a ku mbuyelelo wo hetiseka wa rito eka ririmi ra Bahasa Indonesia wu humelela ngopfu ku tlula mbuyelelo wa xiphemu xa rito. U tlhele a boxa leswaku eku endleni ka ndzavisiso wa yena u kuma leswaku ntirho wa mbuyelelo i ku komba vunyingi wa rito leri mbuyelelo wu humeleleke eka rona, kambe a vula leswaku ntirho wa mbuyelelo wona wu tele ku ya hi ririmi.

U tlhela a vula leswaku xidyondzeki Gil (2005) eka ndzavisiso wa yena wa ririmi ra Riau u kombise leswaku wu famberisiwa na tinhlamuselo to anama swinene, a tlhela a kombisa nongonoko wa matirhelo ya mbuyelelo. Yoshimi u yile emahlweni a kombisa tinxaka to hambanahambana ta mbuyelelo leti nga kona hi ku landza ririmi laha a ti kombiseke laha hansi:

Mbuyelelo wo suka eka rimitsu ro vumba

Eka ririmi ra Xijavanese marito lama vumbiweke hi mbuyelelo wo hetiseka ya vumbiwa ya suka eka nsinya, ya tlhela ya nga tirhisiwi tanihi marito lama ya kotaka ku tiyimela hi woxe yta tshembela eka marito man'wana. Laha hansi i dyondzo ya ririmi leyi kombaka laha marito lama ya

vumbiweke hi mbuyelelo ya welaka kona. Leswi faneleke ku tekeriwa enhlokweni hi leswaku ku na mimbuyelelo yo tala leyi nga na ku cinca ka xitatisi.

Mbuyelelo wo kongomisa ka swihadyana. Swikombiso: **Angga-angga** - *water spider* na **Undur-undur** - *insect which moves backward*.

Mbuyelelo wo kongomisa eka swirho swa mirhi na swimakiwa. Swikombiso: **Anthing-anthing** - *dangling ear ring*, na **Ubel-ubel** - *head scarf*.

Mbuyelelo wo kongomisa eka swakudya swa ndhavuko. Swikombiso: **Ondhe-ondhe** - *ball shaped sticky rice*. **Arem-arem** - *food made of rice with mincemeat in it*, na **Kolang** - *kaling palm fruit*.

Mbuyelelo wo kongomisa eka ndhawu. Swikombiso: **Ara-ara/ alun-alun** - *large field*. na **Ajug-ajug** - *vessel for lamp oil*.

Mbuyelelo wo kongomisa eka maviti. Swikombiso: **Annger-annger** – *law*, na **Ila-ila** – *taboo*.

Swilo swo hambana. Xikombiso: **Neka-neka** – *various*.

Marito yo hlamusela.

Ku na marito yo hlaya swinene lama kongomisaka eka ku encenyeta mipfumawulo yo karhi. Mutsari u tlhela a paluxa leswaku marito ya nga hlamusela swiendlo swo karhi leswi endliwaka hi ku vuyelela, kumbe lama hlamuselaka nkarhi lowu hundzeke. Swikombiso swa marito lama hi lama laha hansi.

Marito yo hlamusela mifambo. Swikombiso: **Klamed-klamed** - *to move the hips and tongue in order to swallow without chewing*, **Krembyah-krembyah** - *to flutter, wave loosely*, **Klothak-klothek** - *to keep thudding*, **Krenggas-krenggos** - *panting out of breath* na **Moyag-moyig** - *to shake*.

Yoshimi (2011) u tlhela a kombisa leswaku ku na mbuyelelo wo hetiseka wo suka eka marito lama tiyimelaka hi woxe. U kombisa leswaku a paluxa leswaku xiyenge lexi xi ta hlamusela hi mbuyelelo wo hetiseka lowu nga endleki leswaku ku va na ku cinca ka swigaririmi, a vuleke leswaku swi ta

hlamuseriwa eka mbuyelelo wa marito lama nga vangiki ku cinca ka xigaririmi.

Yoshimi u vula leswaku ntirho lowukulu wa mbuyelelo eka ririmi ra Xijavanese i ku kombisa vunyingi. Handle ka marito yo karhi, riviti rin'wana na rin'wana ri nga endliwa maendlelo ya mbuyelelo ku kombisa vunyingi. U tlhela a vula leswaku swi fanele swi boxiwa leswaku ku lungelela xiheteleri **-an** eka mbuyelelo vavulavuri va nga kota ku humelerisa tinhlamuselo ta masiku hinkwawo.

2.10 Tak (2007)

Tak (2007) u endlile ndzavisiso hi mbuyelelo eka tindzimi tinharhu, ku nga ririmi ra Xichewa, Xisuthu na Xiagita a karhi a languta mintolovelo yi nharhu leyi nga toloveriwa eka mbuyelelo. Ku nga *shape invariance, unmarkedness, and identity*. U tlhela a kombisa leswaku mbuyelelo wu aviwa hi tinxaka timbirhi, ku nga, mbuyelelo wo hetiseka wa rito na mbuyelelo wa xiphemu xa rito. Xikombiso, ririmi ra Xichewa ri humelerisa mbuyelelo wo hetiseka wa rito loko tindzimi ta Xisuthu na Xiagita tona ti humelerisa mbuyelelo wa xiphemu xa rito. Hambiswiritani Xisuthu na Xiagita tindzimi leti ti hambanile swinene, ririmi ra Xisuthu ri vuriwa ririmi leri welaka eka mbuyelelo wa rito ro vumbiwa hi mapeletwana mambirhi loko Xiagita ku ri mbiuyelelo wa peletwana wo pfalela.

Xichewa

Xichewa i ririmi ra Bantu leri vulavuriwaka eMalawi na matiko lama akelanaka na rona. Vavulavuri va rona va tele swinene, eka ririmi leri mbuyelelo wa humelela swinene. Ndlela leyi mbuyelelo wu humelelaka hayona eka ririmi leri swi kombisiwa laha hansi:

1. Rimitsu	Mbuyelelo	Nhlamuselo
(a) Dya	idya+idya	eat
Mwa	imwa+imwa	drink

Swa	iswa+iswa	break

(b) Lemba	lemba+lemba	write
Gula	gula+gula	buy
Yana	yana+yana	see

(c) Lembela	lembela+lembela	write to/for
Gulidwa	gulidwa-gulidwa	be bought
Yanana	yanana-yanana	look
Yananista	Yananista	cause to look

Vuxokoxoko lebyi nga eka (1a) i marito lama vumbiweke hi peletwana rin'we, kasi lama nga eka (1b) i marito lama vumbiweke hi mapeletwana mambirhi. Mbuyelelo lowu kombisiweke eka (1c) i marito lama vumbiweke hi mapeletwana lama tlulaka manharhu. Mbuyelelo wa marito lowu kombisiweke eka (1) ya kombisa leswaku mbuyelelo lowu humelelaka eka ririmi ra Chichewa i mbuyelelo wo hetiseka wo vuyelela rimitsu hinkwarho. Eka ririmi ra Bantu mavumbelo ya marito ya vuriwa *bimoraic*, marito ya peletwana rin'we loko ku humelela mbuyelelo eka wona a ya vuyeleli leswi ya nga xiswona, ku lungeleriwa xitwari (i) eka ririmi ra Xichewa. Leswi swi vula leswaku rimitsu ra maendli hinkwawo ri va ri endliwe mbuyelelo.

Xisuthu

Xisuthu i ririmi ra Bantu leri vulavuriwaka etikweni ra Lesotho na tiko ra Afrika-Dzonga. Eka ririmi leri mbuyelelo wa marito wu humelela hi ndlela leyi yi kombisiwaka laha hansi:

2 Rimitsu	Mbuyelelo	Nhlamuselo
(a) Ja	jae+ja	eat
Fa	fae+fa	give
Kho	khoe+kho	pluck

(b) Aba	aba+aba	divide
Ila	ila+ila	abstrain
Esta	esta+esta	do
Fahla	fahla+fahla	sprinkle

(c) Robala	roba+robala	sleep
Qutela	qute+qutela	finish
Tsamaea	tsama+tsamaea	walk

Rimitsu ra maendli lama vumbiweke hi peletwana rin'we eka (2a) ya humelerise mbuyelelo laha ku lungeleriwaka mpfumawulo wa xitwari (e) hi xikongomelo xo endlela leswaku mbuyelelo wa rito leri vumbiweke hi mapeletwana mambirhi wu kota ku humelela. Rimitsu ra maendli ya marito lama vumbiweke hi mapeletwana mambirhi eka (2b) ya humelerise mbuyelelo wo hetiseka wa marito, laha ku nga na marito lama nga na mapeletwana lama hundzaka mambirhi ko va mapeletwana mambirhi yo sungula eka rito lama humelerisaka mbuyelelo eka marito lama tanihi leswi swi kombisiweke eka (2c). Hi ku landza vuxokoxoko lebyi boxiweke laha henhla ku nga vuriwa leswaku eka ririmi ra Xisuthu a swi fani na le ka ririmi ra Xichewa, mbuyelelo eka Xisuthu lowu humelelaka i mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha Tak a nyikeke na xikombiso xa marito lama vumbiwaka hi peletwana rin'we.

Xiagita

Tak (2007) u boxa leswaku ririmi leri ra Xiagita ri vulavuriwa *ePhilippian*, u tlhele a kombisa vuxokoxoko bya marito lama kumekaka eka ririmi ra Xiagita. Vuxokoxoko bya kona hi lebi laha hansi:

(3) Rimitsu	Mbuyelelo	Nhlamuselo
(a) Bari	bar-bari	body
(b) Wakay	wak-wakay	thing lost

(c) Takki	tak-takki	leg
(d) Ulu	ul-ulu	head

Hi ku landza vuxokoxoko lebyi andlariweke laha henhla eka (3a-c), ku nga vuriwa leswaku mbuyelelo eka ririmi leri ra Xiagita wu humelela eka swiphemu swo sungula swinharhu swa rito ku nga 'CV kumbe CVC'. Kambe leswi boxiweke swi tsandzeka ku humelela eka rito leri nga eka (3d). Hikokwalaho ka sweswo handle ko boxa leswaku mbuyelelo wu humelela eka swiphemu swo sungula swa rito, ku fanele ku tekiwa maendlelo ya *prosodic redublication*.

Hi ku languta vuxokoxoko lebyi boxiweke eka tindzimi letitiharhu, tindzimi leti ti nga werisiwa eka mitlawa yimbirhi eka mbuyelelo. Ririmi ra Xichewa ri werisiwa eka tindzimi leti welaka eka mbuyelelo wo hetiseka wa rito, kasi tindzimi ta Xisuthu na Agta tona ti wela eka tindzimi leti welaka eka mbuyelelo wa xiphemu xa rito loko ti humelerisa mbuyelelo. Laha ku tlelaka ku va na ku aviwa eka tindzimi leti hi vumbirhi ka tona laha ku kombisiwaka leswaku kuna tindzimi leti welaka eka mbuyelelo lowu humelelaka eka mapeletwana mambirhi ya rito na tindzimi leti welaka eka mbuyelelo wa mapeletwana wo pfalela.

Loko hi xiya swidyondzeki swo hambanahambana leswi endleke milavisiso hi timhaka ta mbuyelelo, hi kuma leswaku swa hambana loko swi ta eka tinxaka ta mbuyelelo. Laha hansi ku pfapfarhutiwile tinxaka ta mbuyelelo hi ku hambana ka valavisisi:

Tinxaka

Mulavisisi

1. *Mbuyelelo wo hetiseka*
2. *Mbuyelelo wa xiphemu xa rito*

Rubino (2005)

1. *Mbuyelelo wo hetiseka*
2. *Mbuyelelo wa ncino*

Nian at al (2012)

3. *Mbuyelelo wa xiphemu xa rito*
4. *Mbuyelelo wo nghenisa*
5. *Mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela*
6. *Mbuyelelo wa vunembeleti*

1. *Mbuyelelo wa xiphemu xa rito*
2. *Mbuyelelo wo hetiseka*
3. *Mbuyelelonyongi*

Novotna (2000)

1. *Mbuyelelo wo hetiseka*
2. *Mbuyelelo wa xiphemu xa rito*
3. *Mbuyelelo hikanharhu*
4. *Mbuyelelonyongi*
5. *Mbuyelelo wo tshikelela*

Kollitoj (2016)

Loko hi xiya tinxaka ta mbuyelelo leti kombisiweke laha henhla tani hilaha ti boxiweke hi swidyondzeki swo hambanahambana, hi kuma leswaku ku na tinxaka timbirhi, ku nga mbuyelelo wo hetiseka na mbuyelelo wa xiphemu xa rito ta kumeka eka swidyondzeki hinkwaswo. Loko hi tlhela hi xiya tinxaka leti, hi nga kombisa leswaku tin'wana ti nga kota ku wela ehansi ka tinxakankulu ta mbuyelelo. Tinxakankulu leti ku nga va mbuyelelo wo hetiseka na mbuyelelo wa xiphemu xa rito. Xikombiso: mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela na mbuyelelo hikanharhu yi nga va tinxakatsongo ta mbuyelelo wo hetiseka kasi mbuyelelo wa xiphemu xa rito wu nga va na mbuyelelo wa vunembeleti tanihi rixakatsongo ra kona.

2.11 Nkatsakanyo wa ndzima

Hi ku katsakanya, ndzimana leyi yi hlamuserile hi vuxokoxoko hi milavisiso leyi nga endliwa eka nkarhi lowu nga hundza leyi fambelanaka ni nhlokomhaka leyi nga ku lavisisiweni eka ndzavisiso lowu naswona yi kotile na ku humelerisa vangwa leri nga kona eka Xitsonga na leswi faneleke ku endliwa ku pfala vangwa leri. Hinkwaswo leswi swi ta humelela hi ku kopa no fambelanisa marito lama vumbiweke hi ku tirhisa mbuyelelo kusuka eka tibuku leti kandziyisiweke ta tinovhele ta ntlhanu eka ririmi ra Xitsonga.

Ndzima ya 3: Dizayini na maendlelo ya ndzavisiso

3.0 Manghenelo

Ndzima leyi yi kana leji dizayini na maendlelo lama nga tirhiisiwa ku kuma mahungu ya ndzavisiso. Eka ndzima leyi ku ta tlhela ku kombisiwa ndlela leyi nga tirhiisiwa ku hlengeta na ku xopaxopa mahungu ya ndzavisiso lowu. Thiyori leyi ndzavisiso wu simekiweke eka yona na yona yi ta hlamuseriwa hi vuenti. Xohetelela, ku ta kombisiwa mindzelekanano ya ndzavisiso laha ku nga ta kombisiwa leswi ndzavisiso wu nga ta swi languta na leswi wu nga ta ka wu nga koti ku swi languta.

3.1 Dizayini ya ndzavisiso

Eka ndzavisiso lowu ku ta va ku ri karhi ku landzeleriwa dizayini ya maendlelo ya nkoka. Maendlelo lama ya ta endliwa hi ku hlengeta marito lama nga vumbiwa hi ku tirhisa mbuyelelo wa marito ku suka eka tibuku leti nga kandziyisiwa ta Xitsonga. Pope na Mays (1995: 311) va nyika nhlamuselo ya maendlelo ya nkoka loko va ku:

Qualitative research is development of concepts which help us to understand social phenomena in natural (rather than experimental) settings, giving due emphasis to the meanings, experiences and views of the participants.

Flick (2013:05) na yena u nyika nhlamusela ya maendlelo ya nkoka hi ndlela leyi:

Qualitative data analysis is the classification and interpretation of linguistic (or visual) material to make statements about implicit and explicit dimensions and

structures of meaning-making in the material and what is represented in it.

Hi ku leteriwa hi mitshaho leyi nga laha henhla, ku nga vuriwa leswaku maendlelo ya nkoka ku kongomisiwa eka ku hlengeleta mahungu ku suka eka vuxokoxoko lebyi nga tsariwa hi vatsari van'wana ku kota ku humelerisa hungu ra wena.

3.2 Ndlela yo hlengeleta mahungu

Mahungu ya ndzavisiso lowu ya ta hlengeletwa hi ku tirhisa endlelo ra khopasi. Eka endlelo leri, mahungu ya hlengeletwa ya karhi ya suka eka matsalwa yo hambanahambana. Endlelo leri ri hlamuseriwa hi Sinclair na Green (2005:01) hi ndlela leyi:

A collection of pieces of language text in electron selected accord to criteria to represent, as far as possible, a language or language variety as a source of data for linguistics research.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu tiyisisa leswaku eka maendlelo ya khopasi mahungu ya va ya hlengeletwile ya karhi ya suka eka matsalwa. Nhlamuselo leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Meyer (2002:2) loko a ku:

Corpus or corpora is the collection of a single writer's work of writing about a particular subject or sometimes spoken material selected and ordered accordingly to explicit linguistic criteria in order to be used as a sample of the language.

Mahungu ya ndzavisiso lowu ya ta hlengeletwa hi ku tirhisa endlelo ra khopasi. Eka endlelo leri, mahungu ya hlengeletwa ya karhi ya suka eka matsalwa yo hambanahambana ya ntlhanu ya tinovhele na mitlangu. Matsalwa ya kona ya katsa Xisomisana (1967), Hlayisa (2015), Mibya ya nyekanyeka (2008), Vutomi i vhlwa (1995), Matlhari Hansi! (1998), Nyuku

wa mbyana (1996), Ntsendzeleki (1994), Muhloti wa Mihloti (2018), Xilondza (2018) na N'wina (2007). Mulavisisi eka ndzavisiso lowu u ta tsavula marito yo hambanahambana lama nga na mbuyelelo ku suka eka matsalwa ya ririmi na yo hlaya.

3.3 Maxopaxopelo ya mahungu

Ku endlela leswaku ndzavisiso wu kota ku fikelela swikongomelo leswi vekiweke, mahungu lama hlengeleteweke ya fanele ku xopaxopiwa hi ndlela yo karhi. Maxopaxopelo ya mahungu ku kongomisiwa eka ku xopaxopa mahungu lama hlengeleteweke hi xikongomelo xo lava ku fikelela leswi lavisisiwaka. Marshall na Rossman (1999:150) va andlala nhlamuselo ya maxopaxopelo ya mahungu hi ndlela leyi:

Data analysis is the process of bringing order, structure and meaning to the mass of collected data. It is a messy, ambiguous, time consuming, creative, and fascinating process.

Shamoo na Resnik (2003: 360) vona va nyika nhlamuselo ya maxopaxopelo ya mahungu loko va ku:

Data analysis is the process of systematically applying statistical and/or logical techniques to describe and illustrate, condense and recap, and evaluate data.

Mitshaho leyi nga laha henhla yi seketela leswaku maxopaxopelo ya mahungu yi humelela loko ku xopaxopiwa mahungu lama nga hlengeletwa hi xikongomelo xo lava ku fikelela xikongomelokulu xa ndzavisiso.

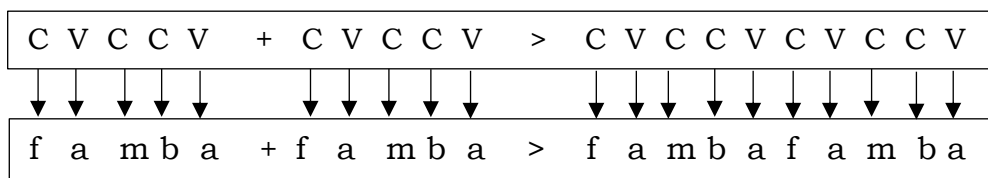
Eka ndzavisiso lowu mahungu, ku nga marito lama nga ta kumiwa eka matsalwa yo hambanahambana, ya ta xopaxopiwa hi ku tirhisa maendlelo ya nxopaxopo wa vundzeni.

Mahungu ya aviwile hi tinxakakulu timbirhi ta mbuyelelo, ku nga mbuyelelo wo hetiseka na mbuyelelo wa xiphemu swa rito. Marito lama ma ta tsariwa ku karhi ku khwatihatiwa swiphemu leswi nga ta va swi vuyelerile. Endzeni

ka swiangi ku ta kombisiwa xihluvi xa mbulavulo laha rito ri welaka eka xona. Ehansi ka rito rin'wana na rin'wana ku ta hlamuseriwa leswi mbuyelelo wu humeleriseke xiswona. Mulavisisi u ta tlhela a languta nhlamuselo ya ritoxidzi (RX) ku nga si humelela mbuyelelo ku yi pimanisa na nhlamuselo ya rito leri endzhaku ka mbuyelelo (RM) ku vona loko ku vile na ku cinca ko karhi ka tinhlamuselo.

3.4 Rimba ra thiyori

Ndzavisiso lowu wu simekiwile ehenhla ka Modele wa ku kopa na ku fambelanisa wa Marantz. Modele wo kopa na ku fambelanisa wu wela ehansi ka thiyori ya *Autosegmental*. Modele lowu wu tile na Marantz hi lembe ra 1982. Mhakakulu leyi humelerisiwaka hi modele lowu hileswaku mbuyelelo wu va kona hikuva ku va ku ri na xikalantoni lexi tirhisa maletere ya C ku yimela xitatisi na V ku yimela xitwari (CV-Skelenton). Hileswaku eka mbuyelelo ku va ku ri na xikalantoni lexi eka xona ku nghenisiwaka switatisi na switwari hi ku vuyelela ku vumba rito ra mbuyelelo. A hi xiyeni xikombiso lexi nga laha hansi:

Ku ya hi modele wa Marantz, ku sungula ku va na xikalantoni lexi vumbiweke hi C na V. Ku va ku vumbiwa marito, ku va ku nghenisiwa switatisi na switwari eka xikalantoni leswaku ku hetelela ku va na rito leri twalaka. Loko hi xiya eka xifaniso lexi nga laha henhla, ku sungula ku va na xikalantoni xa CVCCV ivi ku nghenisiwa mipfumawulo leswaku ku hetelela ku vumbiwa rito ro fana na famba leri nga kona.

3.5. Ndzilekano wa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu ta languta marito lama vumbiweke ku karhi ku tirhisiwa mbuyelego eka Xitsonga. Ndzavisiso lowu a wu nge languti marito hinkwawo lama vumbiweke hi ku tirhisa ndlela ya mbuyelego eka Xitsonga tanihileswi ya nga tsandzavahlayi. Ku tekiwile ntsena marito ya 170 lama nga ntlawahatiwa ku ya hi tinxaka ta mbuyelego leti kumekeke eka Xitsonga.

3.6 Nkatsakanyo wa ndzima

Ndzima ya nharhu yi langutile dizayini ya ndzavisiso. Ku kombisiwile leswaku ndzavisiso wu ta tirhisa maendlelo ya nkoka. Ndlela leyi hi yona yi faneleke ku tirhisiwa tanihileswi ndzavisiso wu nga ta xopaxopa marito ku kuma tinhlamulo ta xikongomelo xa ndzavisiso lowu. Ku hlengeleta mahungu, ku ta tirhisiwa maendlelo ya khopasi ivi ya xopaxopiwa hi ku tirhisa maendlelo ya nxopaxopo wa vundzeni thiyori leyi nga ta tirhisiwa i ya Marintz ya 1982 leyi vuriwaka Modele wa ku kopa na ku fambelanisa.

Ndzima ya 4: Ku andlala na ku xopaxopa

4.0 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku andlariwa na ku xopaxopiwa leswi kumiweke eka ndzavisiso. Ndzavisiso wu kumile leswaku eka Xitsonga mbuyelelo wu nga humelela hi tindlela to tala swinene. Kutani ke, ku endlela leswaku andlalo lowu wu twisiseka, mulavisisi u andlarile na ku xopaxopa mahungu ya yena hi ku ntlawahata mbuyelelo eka Xitsonga hi mitlawa yimbirhi leyikulu, ku nga, mbuyelelo wo hetiseka na mbuyelelo wa xiphemu xa rito. Mitlawa leyi yi andlariwa hi vuenti leswi yi humelerisaka xiswona eka Xitsonga hi ku nyika xikombiso xa rito, ku kombisiwa na xihluvi xa mbulavulo xa ritoxidzi (RX) na xihluvi xa mbulavulo xa rito ra mbuyelelo (RM) ku kota ku vona ntikelo wa mbuyelelo eka rito. Ku tlhela ku kombisiwa na leswi mbuyelo wu humelerise xiswona eka xikombiso xa rito rin'wana na rin'wana.

4.1 Mbuyelelo wo hetiseka

Mbuyelelo wo hetiseka ku va ku kongomisiwa eka mbuyelelo wa rito laha hi kumaka leswaku xiphemu hinkwaxo xa rito xi vuyelela hinkwaxo handle ko susa kumbe ku engetela swokarhi. Ndzavisiso lowu wu ntlawahata mbuyelelo lowu hi mitlawa minharhu, ku nga mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela, mbuyelelo wo hetiseka wo ka wu nga tiyimeli na mbuyelelo wo hetiseka wa mapeletwana. Nkanelo wa mitlawa leyi yi kaneriwa hi vuenti eka swiyenge leswi nga laha hansi.

4.1.1 Mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela

Eka mbuyelelo wa muxaka lowu, swiphemu swa rito swi vuyelela hi ku hetiseka. Loko ku nga si humelela mbuyelelo, hi kuma leswaku ritoxidzi (RX) ri kota ku tiyimela ri vula mhaka yo twala ku nga si va na rito ra

mbuyelelo (RM). Laha hansi ku kaneriwa swikombiso swa marito ya makumembirhi ntlhanu ya Xitsonga lama eka wona ku humelelaka mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela.

1. A huma ni mhalamhala a **fambafamba** a ri karhi a yi ba (Rikhotso, 2018:40).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Famba- Riendli	Fambaf <u>amba</u> - Riendli	+ cinca

Eka rito leri ku humelele mbuyelelo wa rito wo hetiseka. Eka rito leri, ku vuyelele nsinya wa riendli hi ku hetiseka. Rito **fambafamba** ri tumbuluka ku suka eka rito **famba**, ku nga riendlixidzi ra Xitsonga. **Famba** swi vula xiyimo xo va munhu a suka kun'wana a ya kun'wana, kasi **fambafamba** nhlamuselo ya rona i ku va munhu a famba ku tlula swa ntolovelolo. Hi marito man'wana, rito **fambafamba** ri hlamusela leswaku munhu u famba ngopfu ku tlula leswi hi swi toloveriseke xiswona.

2. N'wana wa **kasakasa** hala handle (Mgiba, 1995: 22).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Kasa- Riendli	Kasak <u>asa</u> - Riendli	+ cinca

Rito leri ri vuyelela nsinya wa riendli hi ku hetiseka. Rito **kasa** ri vumbile rito rintshwa endzhaku ka maendlelo ya mbuyelelo wa marito wo hetiseka. **Kasakasa** ri tisa nhlamuselo yintshwa leyi hambaneleki ekule na ya nhlamuselo ya rito leri ri vumbiweke ri suka eka rona. Rito **kasa** swi vula ku famba hi mavoko na matsolo tanihi hi xihlangi lexi nga si ringanelaka ku famba, kasi **kasakasa** ri kongomisa eka ku famba hi mavoko na matsolo ku hundza leswi hi swi toloveriseke xiswona.

3. Ina, kutani hikwalaho ka yini u rhanga u ndzi jikajika (Lubisi, 2018:51).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Jika- Riendli	Jikajika- Riendli	+ cinca

Rito leri paluxiweke laha henhla ri vuyelele nsinya wa riendli hi ku hetiseka eku tumbuluxeni ka rito rintshwa. Rito leri ri tumbuluka loko ku humelela endlelo ra mbuyelelo wa marito wo hetiseka, rito **jika** ri tumbulexe rito **jikajika** laha rito leri ri teke na nhlamuselo leyi hambaneke na nhlamuselo ya rito leri ri tumbulukeke ri suka eka rona. Rito **jika** ku kongomisiwa eka ku tthelela endzhaku, kasi rito **jikajika** ri vula ku rhendzeleka ndhawu yin'we.

4. U lo **tekateka** leswi nga swa yena a famba (Mabuza, 1996:44).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Teka- Riendli	Tekateka- Riendli	+ cinca

Rito leri andlariweke laha henhla **tekateka** ri vumbiwe tanihi hi rito rintshwa leri tumbulukeke ku suka eka rito **teka**, hi maendlelo ya mbuyelelo wa rito wo hetiseka. Laha ku vuyeleriweke nsinya wa riendli hi ku hetiseka ku ri vumba. Rito leri ri tile na nhlamuselo leyi hambaneke na ya rito **teka** tanihi rito leri ri ri tumbuluxeke. Rito **teka** ri vula ku amukela nchumu wo karhi, kasi rito **tekateka** ri kongomisa eka ku teka swilo swo tala handle ko hlawula.

5. Ndzi va kume va karhi va **khomakhoma** movha wa mina (Lubisi, 2007:43).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Khoma- Riendli	Khomakhoma- Riendli	+ cinca

Rito leri ri andlariweke laha henhla ri vuyelela nsinya wa riendli wa rito **khoma** hi ku hetiseka. Rito **khoma** ri tumbuluxa rito rintshwa eka ririmi hi ndlela ya mbuyelelo wa marito wo hetiseka laha ri tumbuluxeke rito **khomakhoma**. Rito leri rintshwa ri tumbuluke na nhlamuselo leyi hambaneke na ya rito leri ri humaka eka rona. Rito **khoma** ri vula ku tamela nchumu hi voko, kasi rito **khomakhoma** ri kongomisa eka ku khometela nchumu wun'we nkarhi wo leha kumbe ko tala.

6. Ku va munhu a lavalava swintsongo leswi a nga na swona, **ngopfungopfu** mali (Rikhotso, 2018:68).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Ngopfu- Riendli	Ngopfungopfu- Riendli	+ cinca

Eka riendli leri boxiweke laha henhla ku humelele mbuyelelo wa marito wo hetiseka, laha rito leri ri vuyelelaka nsinya wa riendli hi ku hetiseka. Rito **ngopfungopfu** ri tumbuluke ku suka eka rito **ngopfu** laha ri tumbulukeke tanihi hi rito rintshwa leri teke na nhlamuselo leyi hambaneke na ya rito leri ri tumbulukeke ri suka eka rona. Rito **ngopfu** ri vula ku tlula mpimo, kasi rito **ngopfungopfu** ri kongomisa eka ku tlula hinkwaswo kumbe ku kumeka hi xitalo eka ndhawu yo karhi.

7. Sandy a **tlulatlula** switepisi (Lubisi, 2018:111).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Tlula- Riendli	Tlulatlula- Riendli	+ cinca

Rito leri **tlulatlula** ri vuyelela nsinya wa riendli hi ku hetiseka. Rito **tlula** ri vumbile rito rintshwa endzhaku ka maendlo ya mbuyelelo wa marito wo hetiseka, rito leri vumbiweke i rito **tlulatlula** leri teke na nhlamuselo leyi

hambaneke na ya nhlamuselo ya rito leri ri vumbiweke ri suka eka rona. Rito **tlula** ri vula ku haha uya ehenhla u tlhela u vuya ehansi, kasi rito **tlulatlula** ri kongomisaka eka ku hahela ehenhla u vuya ehansi ko tala kumbe ko hlaya.

8. Va lemukisiwe ku famba va kari va **halahala** laha vafambaka kona (Mtombeni, 2008:18).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Hala- Riendli	Hal <u>ah</u> ala- Riendli	+ cinca

Rito leri paluxiweke laha henhla ri vuyelele nsinya wa riendli hi ku hetiseka eku tumbuluxeni ka rito rintshwa. Rito leri ri tumbuluka loko ku humelela endlelo ra mbuyelelo wa marito wo hetiseka, rito **hala** ri tumbulexe rito **halahala** laha rito leri ri teke na nhlamuselo leyi hambaneke na nhlamuselo ya rito leri ri tumbulukeke ri suka eka rona. Rito **hala** ri vula ku khwaya xanchumu, kasi rito **halahala** ri kongomisa eka ku languta matlhelo hinkwawo.

9. Endzhaku ka loko hi tivisiwile hi mbangu ni swimunhuhatwa hi tivisiwa hi swiphiqo/**hasahasa** leyi nga kona endzeni ka tsalwa (Rikhotso 2018:viii).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Hasa- Riendli	Hasa <u>hasa</u> - Riviti	+ cinca

Rito **hasahasa** ri vumbiwe tanihi hi rito rintshwa leri tumbulukeke ku suka eka rito **hasa**, laha ku vuyeleriweke nsinya wa riendli hi ku hetiseka ku ri vumba hi maendlelo ya mbuyelelo wa marito wo hetiseka. Rito leri ri tile na nhlamuselo leyi hambaneke na ya rito teka tanihi rito leri ri ri tumbuluxeke. Rito **hasa** ri kongomisa eka ku haxa mbewu kumbe ku hangalasa xo karhi, kasi rito **hasahasa** ri kongomisa eka ndhawu yo hlanganana.

10. Loko hi fika a ku ri na **mpficimpfici** wa tihomu (Mgiba, 1995:13).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Mpfici- Riviti	Mpfic <u>impfici</u> - Riviti	+ cinca

Rito leri mpficimpfici ri vuyelela nsinya wa riendli wa rito **mpfici** hi ku hetiseka. Rito **mpfici** ri tumbuluxa rito rintshwa eka ririmi hi ndlela ya mbuyelelo laha ri tumbuluxeke rito **mpficimpfici**. Rito leri rintshwa ri tumbuluke na nhlamuselo leyi hambaneke na ya rito leri ri humaka eka rona. Rito **mpfici** ri vula ntlambi wa swivungu, kasi rito **mpficimpfici** ri kongomisa eka ntalo wa vanhu kumbe swihari endhawini yin'we.

11. U sungule ku lumalumiwa a **kalakala** (Rikhotso, 2018:61).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Kala- Riviti	Kalaka <u>la</u> - Riendli	+ cinca

Rito **kala** ri tumbuluxile rito rintshwa eka ririmi hi ku vuyelela rimitsu ra riendli hinkwaro ku vumba rito rintshwa. Ndlela leyi humeleleke i ndlela ya mbuyelelo wa marito wo hetiseka, rito leri tumbuluxiweke rintshwa i **kalakala**. Rito leri ri tumbuluke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na nhlamuselo ya rito leri ri tumbulukeke ri suka eka rona. Rito **kala** ri nga kongomisa eka tinhlamuselo timbirhi, ku nga xiphemu xa ndzilo lexi finengetiweke hi nkuma kumbe ri vula ku pfumaleka ka swilo, kasi **kalakala** ri kongomisa eka ku rila hi ku twa ku vava. Hambileswi marito lama ya kombaka wonge ya na vuxaka hi xivumbeko xa wona, vuxaka a byi kona.

12. Loko **mhalamhala** yo vika mahungu yi rila, Mariya u miyetile swihlangi leswaku a ta yingisa mahungu tanihi ntolovelo (Mgiba, 1995:20)

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Mhala- Riviti	Mhala <u>m</u> hala- Riviti	+ cinca

Eka rito leri ku humelele mbuyelelo wa marito wo hetiseka, laha rito leri ri vuyelelaka nsinya wa riendli hi ku hetiseka. Rito **mhalamhala** ri tumbuluke ku suka eka rito **mhala** laha ri tumbulukeke tanihi hi rito rintshwa leri teke na nhlamuselo leyi hambaneke na ya rito leri ri tumbulukeke ri suka eka rona. **Mhala** i xiharhi lexi welaka eka xitiko xa timbuti na timhunti, kasi **mhalamhala** ku kongomisiwa eka rimhondzo leri chayiwaka emintlangwini ni le mikhubyeni. Rito leri ri tlhela ri kongomisa eka xiharhi xo yelana na mhala kumbe xona xi ri xikulu eka yona.

13. U nga fambi u karhi u **yimayima** wa ndzi hlwerisa (Khosa, 1994: 28).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Yima- Riendli	Yimay <u>i</u> ma- Riendli	+ cinca

Rito **yimayima** ri vuyelela nsinya wa riendli hi ku hetiseka. Rito **yima** ri vumbile rito rintshwa endzhaku ka maendlo ya mbuyelelo wa marito wo hetiseka, rito leri vumbiweke i rito **yimayima** leri teke na nhlamuselo leyi hambaneke na ya nhlamuselo ya rito leri ri vumbiweke ri suka eka rona. Rito **yima** ri vula ku tlakuka kumbe ku sukuyima, kasi rito **yimayima** yi kongomisa eka ku kayakaya kumbe ku yingayinga.

14. Nsati wa yena i **gelegele** ro hetelela (Baloyi, 2015:24).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Gele- Riviti	Gele <u>ge</u> le- Riviti	+ cinca

Rito **gele** ri vuyelele nsinya wa riendli hi ku hetiseka eku tumbuluxeni ka rito rintshwa. Rito leri ri tumbuluka loko ku humelela endlelo ra mbuyelelo wa marito wo hetiseka, rito **gele** ri tumbulexe rito **gelegele** laha rito leri ri teke na nhlamuselo leyi hambaneke na nhlamuselo ya rito leri ri tumbulukeke ri suka eka rona. Rito **gele** ri kongomisa eka mutirhi wa xisati loyi a thoriweleke ku sweka ni ku hlayisa vana va valungu enkarhini wa xihlawuhlawu, kasi **gelegele** ku kongomisiwa eka wansati wa mahanyelo yo biha.

15. Miyelani mi n'wi **xiyaxiya** leswaku a nga ringeti mhaka leyi a a lava ku yi endla (Rikhotso, 2018:16).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xiya- Riendli	Xiyaxi <u>y</u> a- Riendli	+ cinca

Rito leri ri vuyelela nsinya wa riendli hi ku hetiseka. Rito **xiya** ri vumbile rito rintshwa endzhaku ka maendlo ya mbuyelelo wa marito wo hetiseka, rito leri vumbiweke i rito **xiyaxiya** leri teke na nhlamuselo leyi hambaneke na ya nhlamuselo ya rito leri ri vumbiweke ri suka eka rona. Rito **xiya** ri vula ku va na vukheta, kasi rito **xiyaxiya** ri kongomisa eka ku xopaxopa.

16. A a pfa a yima, a vulavula a ri karhi a **cinacina** onge i munhu wo ka ti nga helelangi enhlokweni (Mgiba, 1995:18).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Cina- Riendli	Cinac <u>i</u> na- Riendli	+ cinca

Eka riendli **cinacina** ku humelerile mbuyelelo wa marito wo hetiseka ku ri vumba, laha ku vuyeleleke rito **cina**. Rito leri loko ri tshuriwa ri tile na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na nhlamuselo ya rito leri ri tshuriweke ku suka eka rona loko ku nga si humelela muxaka lowu wa mbuyelelo. Rito **cina** ri kongomisa eka ku fambafambisa swirho swa miri hi ku tsakisiwa hi vunanga, kasi rito **cinacina** rona ri vula ku tshumbuluka exivandleni xin'we hikokwalaho ko twa ku vava.

17. Swilo yini u ngo tshamela ku **hakasahakasa** xixevo lexi? (Khosa, 1994:08).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Hakasa- Riendli	Hakasahakasa- Riendli	+ cinca

Eka rito leri paluxiweke laha henhla ku humelerile mbuyelelo wa marito wo hetiseka ku vumba rito leri, rito **hakasahakasa** ri vumbiwile hi mbuyelelo wa rito wo hetiseka wa rito **hakasa**. Rito leri endzhaku ka mbuyelelo lowu ri tile na nhlamuselo leyi hambaneke na ya rito leri ri vumbiweke ku suka eka rona. Rito **hakasa** ri vula ku gurumbela xiridza, kasi rito **hakasahakasa** rona ri vula ku dungadunga swo karhi swa swihalaki.

18. Murhi lowu wa **hlekahleka** loko ku ba moya (Lubisi, 2007:28).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Hleka- Riendli	Hlekahleka- Riendli	+ cinca

Rito **hlekahleka** i riendli leri tumbulukeke hi maendlelo ya mbuyelelo wa marito wo hetiseka lama humeleleke eka riendli **hleka**. Riendli **hlekahleka** loko ri tumbulukile eka ririmi hi maendlelo lama ri tumbulukile na nhlamuselo leyi hambaneke na nhlamuselo ya rito **hleka**. Rito **hleka** ri kongomisa eka ku ba xikhiyani no chinamisa meno hikokwalaho ka ntsako, kambe rito **hlekahleka** rona ri kongomisa eka ku tsekatseka ka nchumu

lowu biwaka hi moya. Hambileswi marito lama ya kombaka wonge ya na vuxaka hi xivumbeko xa wona, vuxaka a byi kona.

19. Timhaka ta ndzivalelo ti ta tiviwa hi vaahluri. Kambe ndza **kanakana** loko munhu loyi a dlayeke un'wana a nga rivaleriwa (Lubisi, 2018:129).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Kana- Riendli	Kan <u>akana</u> - Riendli	+ cinca

Eka rito leri andlariweke laha henhla ku humelerile mbuyelelo wa marito wo hetiseka, laha ku vuyeleriweke riendli **kana** ku vumba riendli **kanakana**. Endzhaku ka mbuyelelo lowu rito leri vumbiweke ri humelerile na nhlamuselo leyi nga kombeki vuxaka na ya riendli leri ri vumbiweke kusuka eka rona hi tinhlamuselo. Riendli **kana** ri kongomisa eka ku lerisa un'wana leswaku a ka xihalaki xo karhi, kasi riendli **kanakana** rona ri kongomisa eka ku tsandzeka ku hlawula endlelo ro karhi exikarhi ka maendlelo lama nga emiehleketweni. Hambileswi marito lama ya kombaka wonge ya na vuxaka hi xivumbeko xa wona, vuxaka a byi kona.

20. Topisa hi yena a salaka a **kayakaya** na ku lava ku kulula (Rikhotso, 2018:63).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Kaya- Riviti	Kay <u>akaya</u> - Riendli	+ cinca

Eka rito **kayakaya** ku humelele mbuyelelo wa marito wo hetiseka, laha ku vuyeleleke riviti **kaya** ku tumbuluxa riendli **kayakaya**. Riendli **kayakaya** loko ri tumbuluka ri tumbuluke na nhlamuselo ya rona leyi hambaneleke ekule na ya riviti leri ri tumbulukeke ku suka eka rona. Riviti **kaya** ri

kongomisa laha munhu a tshamaka no etlela kona, kambe riendli **kayakaya** rona ri vula ku va munhu a xaniseka a pfumala ni mupfuni.

21. Maphorisa va twile hi ta vanhu lava khukhuleke hi mati kutani va sungula ku **lavalava** (Lubisi, 2018:141).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Lava- Riendli	Laval <u>ava</u> - Riendli	+ cinca

Riendli leri longoloxiweke laha henhla ri humelele hikwalaho ka maendlelo ya mbuyelelo wa marito wo hetiseka, laha ku vuyeleriweke riendli **lava** ku ri vumba. Riendli **lavalava** ri tumbulukile na nhlamuselo ya rona endzhaku ka mbuyelelo lowu, leyi nga hambaneleke ekule na ya riendli leri ri tumbulukeke ku suka eka rona. Riendli **lava** ri vula ku hlota nchumu lowu ku lahlekeleke, kasi riendli **lavalava** rona ri kongomisa eka ku lava kumbe ku languta hinkwako nchumu wo karhi.

22. A nga dyangi u vula leswaku swa n'wi **lulaluma** namuntlha (Lubisi, 2007:22).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Luma- Riendli	Lumal <u>uma</u> - Riendli	+ cinca

Rito leri paluxiweke laha henhla i rito leri humeleleke hikwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka lowu humeleleke eka rito **luma** ku vumba rito **lumaluma**. Rito **lumaluma** ri tile na nhlamuselo ya rona eka ririmi laha yi hambanaka switsongo na ya rito leri ri vumbiweke ku suka eka rona. Laha rito **luma** ri vulaka ku khoma hi meno, kasi rito **lumaluma** ku nga riendli leri kongomisaka eka ku dya hi ku nyangutela.

23. Zodwa a a nga twanani na ku hlevahleva (Mgiba, 1995:49).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Hleva- Riendli	Hleva <u>hleva</u> - Riendli	+ cinca

Rito **hlevehleva** i rito leri tshuriweke kusuka eka rito **hleva** hikwalaho ka maendlelo ya mbuyelelo wa marito wo hetiseka. Rito **hlevahleva** endzhaku ka maendlelo lama ya mbuyelelo wa rito wo hetiseka, ri tshuleke na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na nhlamuselo ya rito leri ri tshuriweke ku suka eka rona. Rito **hleva** ri kongomisa eka ku vulavula hi vito ra munhu ni swiendlo swa yena a nga ri kona, kasi rito **hlevahleva** rona ri vula ku hleva minkarhi yo tala hi xikongomelo xo lwisa vanhu.

24. Yima laha wena u **dlivadliva** xilo lexi (Mtombeni, 2008:44).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Dliva- Riendli	Dliva <u>dliva</u> - Riendli	+ cinca

Eka rito leri boxiweke laha henhla ku humelerile mbuyelelo wa marito wo hetiseka, laha ku vuyeleleke rito **dliva** ku tumbuluxa rito **dlivadliva**. Rito leri **dlivadliva** ri tumbuluke na nhlamuselo leyi nga hambaneleki ekule na ya rito leri ri tumbulukeke kusuka eka rona. Rito **dliva** ri kongomisa eka ku tlhava nchumu lowu fikeleriwaka hi nchumu lowu tirhisiwaka ku wu tlhava, kambe riendli **dlivadliva** ri kongomisa eka ku tlhavathlaha loku ku endlekaka loko u dliva xilo.

25. Sukela ku **hupahupa** u duvula munhu loyi (Mabuza, 1996:27).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Hupa- Riendli	Hupa <u>hupa</u> - Riendli	+ cinca

Eka rito **hupahupa** ku humelerile mbuyelelo wa marito wo hetiseka ku ri tshula ku suka eka rito **hupa**. Rito **hupahupa** loko ri tshuriwa ri tumbulukile na nhlamuselo eka ririmi leyi nga hambaneleki ekule na ya rito leri ri tshuriweke ku suka eka rona ku nga **hupa**. Loko swi ta eka tinhlamuselo rito **hupa** ri kongomisa eka ku hoxela etlhelo, kasi rito **hupahupa** rona ri kongomisa eka ku hoxela etlhelo ko tala.

4.1.2 Mbuyelelo wo hetiseka wo kayivela

Eka mbuyelelo wa muxaka lowu, hi kuma leswaku xivumbeko xi fana ni xa mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela kambe ku hambana ka kona hileswaku eka rixaka leri, loko ku nga si humelela mbuyelelo rito leri vaka kona a ri na nhlamuselo. Hi marito man'wana, RX a ri na nhlamuselo ku nga rhangangi ku humelela mbuyelelo. Swikombiso swa marito ya khumemune ya muxaka lowu hileswi nga laha hansi.

26. Ndzi ta ku komba xa ncila wa **bulubulu** loko u nga ndzi tivi (Magagane, 1998:36).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Bulubulu- Riviti	=

Eka rito leri laha henhla ku humelerile mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko ku nga si humelela mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela, rito leri veke kona ri va ri nga vulavuli ku nga **bulu-**. Nhlamuselo eka rito leri yi va kona endzaku ka loko ku humelerile mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela laha ku vumbekeke rito **bulubulu** leri ri tlhelaka ri kota no humelerisa nhlamuselo yo hetiseka hi roxe. Rito **bulubulu** ri kongomisa eka mihlolo kumbe swokarhi swo vava.

27. Eka n'wana loyi u ta khoma **rhuvurhuvu** loko u nga n'wi layi (Lubisi, 2007:43).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Rhuvur <u>huvu</u> - Riviti	=

Rito **rhuvurhuvu** ri kotekile ku va kona hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo lowu wu nga si humelela, hi va na rito **rhuvu**- leri nga vulavuleki eka ririmi leri ringanisiweke. Kambe endzhaku ko humelela ka mbuyelelo lowu, ku tumbuluka rito rintshwa **rhuvurhuvu** leri nga na nhlamuselo yo hetiseka no tlhela ri kota ku tiyimela hi roxe. Nhlamuselo ya rito **rhuvurhuvu** yi kongomisa eka ku kayakaya kumbe ku xaniseka.

28. Lembe leri ndzi khome **xivixivi** ekaya (Baloyi, 2015:42).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Xivix <u>ivi</u> - Riviti	=

Riviti leri andlariweke laha henhla ri kotekile ku va kona hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Riviti **xivixivi** loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu ku va ku ri **xivi**- leswi swi nga vulavuleki eka ririmi ra Xitsonga. Kasi loko ku humelerile mbuyelelo wa rixaka leri ku vumbeka rito rintshwa **xivixivi** leri amukelekaka eka ririmi ra Xitsonga naswona ri tlhela ri kota ku tiyimela hi roxe. Rito **xivixivi** ri kongomisa eka maxangu.

29. Namuntlha miroho yo tanihi **gumbugumbu**, thyeke ni guxe se i ngharingeto, hikuva a ka ha rimiwi (Mgiba, 1995:46).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Gumbug <u>umbu</u> - Riviti	=

Rito leri andlariweke laha henhla, ri vile kona endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo wa rixaka leri wu nga se humelela, hi va na rito **gumbu-** leri nga vulavuleki eka ririmi ra Xitsonga. Endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela ku tumbuluka rito rintswa ku nga **gumbugumbu** leri kotaka ku tiyimela hi roxe no humelerisa nhlamuselo yo hetiseka. Rito **gumbugumbu** ri kongomisa eka muxaka wa muroho leyi kumekaka ngopfu etibuweni ta milambu.

30. Mavabyi ya ndzi khomisa **nkelunkelu** loko ndzi fanele ku etlela masiku lama (Mgiba, 1995:28).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Nkelunkelu- Riviti	=

Riviti **nkelunkelu** I riviti leri tumbulukeke endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo wo hetiseka wu nga se humelela, hi va na rito **nkelu-** leri nga vulavuleki. Nhlamuselo yi va kona loko se ku humelerile mbuyelelo wa rixaka leri ivi hi va na rito **nkelunkelu** leri kotaka no tiyimela hi roxe hi tlhelo ra nhlamuselo. Nhlamuselo ya rito **nkelunkelu** yi kongomisa eka ku tsandzeka hi ku khomiwa hi vurongo nkarhi wa ntolovelu.

31. Mufana loyi i **gonogono** eka tidyondzo ta Sayense na Metse (Mtombeni, 2008:33).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Gonogono- Riviti	=

Loko hi languta rito leri paluxiweke laha henhla, ri kotekile ku va kona hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo lowu wu nga se humelela, hi va na rito **gono-** leri nga vulavuleki. Endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo wa rixaka leri, hi va na rito **gonogono** leri nga na nhlamuselo yo hetiseka no tlhela ri kota ku tiyimela hi roxe. Rito leri ri kongomisa eka munhu loyi a nga ni vutivi byo enta mayelana ni swokarhi.

32. Endzeni a ku tshama ku hisa onge u lo dya **viriviri** ro tala (Mgiba, 1995:67).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Viriviri- Riviti	=

Riviti **viriviri** i rito leri tumbulukeke hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela wu nga se humelela hi va na rito **viriviri-** leri nga vulavuleki. Rito leri vulavulaka no tlhela ri va na nhlamuselo yo hetiseka ri va kona endzhaku ka ku hemelela ka mbuyelelo lowu ku nga **viriviri**. Nhlamuselo ya rito leri yi kongomisa eka ximudyana lexi tswalaka biriviri.

33. Nuna wa wena u endla **mpfilumpfilu** emutini wa Rewind (Baloyi, 2015:39).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Mpfilumpfilu- Riendli	=

Rito leri andlariweke laha henhla, ri vile kona hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela wu nga se humelela hi va na rito **mpfilu-** leri nga vulavuleki. Rito ro vulavula ri va kona loko se ku humelerile mbuyelelo lowu ku nga **mpfilumpfilu**. Rito leri ri kongomisa eka endlelo ro vanga madzolonga.

34. Xitanga xa mina xa **tsekatseka** loko ku ba moya (Khosa, 1994:21).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Tsekatseka- Riendli	=

Eka rito leri laha henhla ku humelerile mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko ku nga si humelela mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela, rito leri veke kona ri va ri nga vulavuli ku nga **tseka-**. Nhlamuselo eka rito leri yi va kona endzaku ka loko ku humelerile mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela laha ku vumbekeke rito **tsekatseka** leri ri tlhelaka ri kota no humelerisa nhlamuselo yo hetiseka hi roxe. Rito **tsekatseka** ri kongomisaka eka ku ninginika ka nchumu wo fana ni lowu nga celeriwa hindlela ya vusopfa.

35. A nga tivi ntirho u lo **dlambadamba** a teka mali ya mina (Thuketana, 1967:10).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Dlambadamba- Riendli	=

Rito **dlambadamba** ri kotekile ku va kona hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo lowu wu nga si humelela, hi va na rito **dlamba-** leri nga vulavuleki eka ririmi leri ringanisiweke. Kambe endzhaku ko humelela ka mbuyelelo lowu, ku tumbuluka rito rintshwa **dlambadamba** leri nga na nhlamuselo yo hetiseka no tlhela ri kota ku tiyimela hi roxe. Nhlamuselo ya rito **dlambadamba** yi kongomisa eka ku tirha ntirho hi ku ringetela hikokwalaho ko pfumala vutivi.

36. Mi boha kungu ra yini ku ngo twala **heveheve** loko ndzi hundza? (Mabuza, 1996:17).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Heve <u>heve</u> - Riencisi	=

Riencisi leri andlariweke laha henhla ri kotekile ku va kona hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Riencisi **heveheve** loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu ku va ku ri **heve-** leswi swi nga vulavuleki eka ririmi ra Xitsonga. Kasi loko ku humelerile mbuyelelo wa rixaka leri ku vumbeka rito rintshwa **heveheve** leri amukelekaka eka ririmi ra Xitsonga naswona ri tlhela ri kota ku tiyimela hi roxe. Rito **heveheve** ri kongomisa eka ku hlevetela kumbe ku vulavulela ehansi hi ku chava ku twiwa hi van'wana.

37. Loko hi fika edorobeni a ku ri **mphesamphesa** ku kala na vuphelo bya marha (Khosa, 1994:27).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Mphes <u>amphesa</u> - Riviti	=

Rito leri andlariweke laha henhla, ri vile kona endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo wa rixaka leri wu nga se humelela, hi va na rito **mphesa-** leri nga vulavuleki eka ririmi ra Xitsonga. Endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela ku tumbuluka rito rintswa ku nga **mphesamphesa** leri kotaka ku tiyimela hi roxe no humelerisa nhlamuselo yo hetiseka. Rito **mphesamphesa** ri kongomisa eka ku ya hala ni hala ka vanhu vo tala.

38. Wanuna loyi u ndzi khome hi **kholokholo** a vula leswaku ndzi rhandzana na nsati wa yena (Lubisi, 2007:11).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Kholokholo- Riviti	=

Riviti **kholokholo** i riviti leri tumbulukeke endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo wo hetiseka wu nga se humelela, hi va na rito **kholo** leri nga vulavuleki. Nhlamuselo yi va kona loko se ku humelerile mbuyelelo wa rixaka leri ivi hi va na rito **kholokholo** leri kotaka no tiyimela hi roxe hi tlhelo ra nhlamuselo. Nhlamuselo ya rito **kholokholo** yi kongomisa eka nchumu wa xinxorhoxorho lowu nga endzeni ka nhamu ya munhu kumbe ya xiharhi.

39. Va **jelajela** vusiku hinkwabyo (Mgiba, 1995:13).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Jelajela- Riendli	=

Loko hi languta rito leri paluxiweke laha henhla, ri kotekile ku va kona hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo lowu wu nga se humelela, hi va na rito **jela-** leri nga vulavuleki. Endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo wa rixaka leri, hi va na rito **jelajela** leri nga na nhlamuselo yo hetiseka no tlhela ri kota ku tiyimela hi roxe. Rito leri ri kongomisa eka ku ri xisa loko khomba yi fanele ku huma hi siku leri landzelaka.

40. Nkothasi u lo na n'wi vona a ta, a ku: "**Hoyohoyo** ka maseve." (Mgiba, 1995:78).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Hoyohoyo- Riencisi	=

Riencisi hoyohoyo i rito leri tumbulukeke hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela wu nga se humelela hi va na rito hoyo- leri nga vulavuleki. Rito leri vulavulaka no tlhela ri va na nhlamuselo yo hetiseka ri va kona endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo lowu ku nga hoyohoyo. Nhlamuselo ya rito leri yi kongomisa eka ku vuyisa vuyeni kumbe ku komba malwandla eka vuyeni.

41. Ndzi tshembe ndza **jambajamba** loko ndzi dakwile (Mabuza, 1996:33).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Jambajamba- Riendli	=

Rito leri andlariweke laha henhla, ri vile kona hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela wu nga se humelela hi va na rito **jamba-** leri nga vulavuleki. Rito ro vulavula ri va kona loko se ku humelerile mbuyelelo lowu ku nga **jambajamba**. Rito leri ri kongomisa eka ku nyenyetsa kumbe ku siringa.

42. I khale u karhi u **jokolajokola** u nga miti na marha (Mtombeni, 2008:39).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Jokolajokola- Riendli	=

Eka rito leri laha henhla ku humelerile mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko ku nga si humelela mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela, rito leri veke kona ri va ri nga vulavuli ku nga **jokola-**. Nhlamuselo eka rito leri yi va kona endzaku ka loko ku humelerile mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela laha ku vumbekeke rito **jokolajokola** leri ri tlhelaka ri kota no

humelerisa nhlamuselo yo hetiseka hi roxe. Rito **jokolajokola** ri kongomisaka eka ku vulavula u nga nyiki van'wana nkarhi.

43. Loko van'wana va vuya na nyama yena a a vuya na **yokoyoko** (Baloyi, 2015:16).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Yokoyoko- Riviti	=

Rito **yokoyoko** ri kotekile ku va kona hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo lowu wu nga si humelela, hi va na rito **yoko-** leri nga vulavuleki eka ririmi leri ringanisiweke. Kambe endzhaku ko humelela ka mbuyelelo lowu, ku tumbuluka rito rintshwa **yokoyoko** leri nga na nhlamuselo yo hetiseka no tlhela ri kota ku tiyimela hi roxe. Nhlamuselo ya rito **yokoyoko** yi kongomisa eka nyenyana ya muhlovo wo tshwuka yi tlhela yiva na timpiku ta ntima no basa, loko ti tele ti vuriwa mayokoyoko naswona ti famba hi ntlhambi.

44. Masana i khale a karhi a **tshwekatshweka** kambe a nga yi helo (Lubisi, 2007:38).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Tshwekatshweka- Riendli	=

Riendli leri andlariweke laha henhla ri kotekile ku va kona hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Riendli **tshwekatshweka** loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu ku va ku ri **tshweka-** leswi swi nga vulavuleki eka ririmi ra Xitsonga. Kasi loko ku humelerile mbuyelelo wa rixaka leri ku vumbeka rito rintshwa **tshwekatshweka** leri amukelekaka eka ririmi ra Xitsonga naswona ri tlhela ri kota ku tiyimela hi roxe. Rito

tshwekatshweka ri kongomisa eka ku lela u nga hetu u tlhela u nga fambi kumbe ku va na rinavelo lerikulu ka nchumu wo karhi.

45. Vadyondzi va sungule **toyitoyi** endzeni ka xikolo (Magagane, 1998:46).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Toyitoyi- Riendli	=

Rito leri andlariweke laha henhla, ri vile kona endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo wa rixaka leri wu nga se humelela, hi va na rito **toyi-** leri nga vulavuleki eka ririmi ra Xitsonga. Endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela ku tumbuluka rito rintswa ku nga **toyitoyi** leri kotaka ku tiyimela hi roxe no humelerisa nhlamuselo yo hetiseka. Rito **toyitoyi** ri kongomisa eka ku tereka kumbe ku kombisa ku vilela ka vanhu.

46. **Nkemankema** ya le Phosakufa a yi chavisa na Mbhalavurhena (Magagane, 1998:52).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Nkemankema- Riviti	=

Riviti **nkemankema** i riviti leri tumbulukeke endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo wo hetiseka wu nga se humelela, hi va na rito **nkema-** leri nga vulavuleki. Nhlamuselo yi va kona loko se ku humelerile mbuyelelo wa rixaka leri ivi hi va na rito **nkemankema** leri kotaka no tiyimela hi roxe hi tlhelo ra nhlamuselo. Nhlamuselo ya rito **nkemankema** yi kongomisa eka xiyimo xa khombo lexi ku tsandzisaka ku tiva ni lexi u faneleke ku xi endli.

47. A ku vonaka **phuraphura** ntsena (Thuketana, 1967:24).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Phuraphura- Riviti	=

Loko hi languta rito leri paluxiweke laha henhla, ri kotekile ku va kona hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo lowu wu nga se humelela, hi va na rito **phura-** leri nga vulavuleki. Endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo wa rixaka leri, hi va na rito **phuraphura** leri nga na nhlamuselo yo hetiseka no tlhela ri kota ku tiyimela hi roxe. Rito leri ri kongomisa eka gaweni leri ambariwaka hi thwasana ra tidyondzo tokarhi.

48. A o va **poyipoyi** yo hetelela (Mabuza, 1996:61).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Poyipoyi- Riviti	=

Riviti **poyipoyi** i rito leri tumbulukeke hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela wu nga si humelela hi va na rito **poyi-** leri nga vulavuleki. Rito leri vulavulaka no tlhela ri va na nhlamuselo yo hetiseka ri va kona endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo lowu ku nga **poyipoyi**. Nhlamuselo ya rito leri yi kongomisa eka munhu wo vulavula ngopfu a nga nyiki van'wana nkarhi.

49. Dudu u **pfhataphata** n'wana hi xisana (Mgiba, 1995:26).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Pfhatapfhata- Riendli	=

Rito leri andlariweke laha henhla, ri vile kona hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela wu

nga se humelela hi va na rito **pfhata-** leri nga vulavuleki. Rito ro vulavula ri va kona loko se ku humelerile mbuyelelo lowu ku nga **pfhatapfhata**. Rito leri ri kongomisa eka ku hisa munhu hi xisana xa ndzilo.

50. Vava phorisa, muyisa luya a ngo **nyunganyunga** ke? (Lubisi, 2007:29).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Nyunganyunga- Riendli	=

Eka rito leri laha henhla ku humelerile mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko ku nga si humelela mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela, rito leri veke kona ri va ri nga vulavuli ku nga **nyunga-**. Nhlamuselo eka rito leri yi va kona endzaku ka loko ku humelerile mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela laha ku vumbekeke rito **nyunganyunga** leri ri tlhelaka ri kota no humelerisa nhlamuselo yo hetiseka hi roxe. Rito **nyunganyunga** ri kongomisaka eka ku tsekatseka ka nchumu wo karhi.

51. U vuye a fika a **nakanaka** kwala mubedweni (Mgiba, 1995:42).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Nakanaka- Riendli	=

Rito **nakanaka** ri kotekile ku va kona hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo lowu wu nga si humelela, hi va na rito **naka-** leri nga vulavuleki eka ririmi leri ringanisiweke. Kambe endzhaku ko humelela ka mbuyelelo lowu, ku tumbuluka rito rintshwa **nakanaka** leri nga na nhlamuselo yo hetiseka no tlhela ri kota ku tiyimela hi roxe. Nhlamuselo ya rito **nakanaka** yi kongomisa eka ku etlela hi ndlela yo komba ku karhala kumbe vulolo.

52. Byala a ko va **nkhafankhafa** emucatwini wa vona (Thuketana, 1967:36).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Nkhafankhafa- Riviti	=

Riviti leri andlariweke laha henhla ri kotekile ku va kona hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Riviti **nkhafankhafa** loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu ku va ku ri **nkhafa-** leswi swi nga vulavuleki eka ririmi ra Xitsonga. Kasi loko ku humelerile mbuyelelo wa rixaka leri ku vumbeka rito rintshwa **nkhafankhafa** leri amukelekaka eka ririmi ra Xitsonga naswona ri tlhela ri kota ku tiyimela hi roxe. Rito **nkhafankhafa** ri kongomisa eka byala byo tala lebyi kumekaka eminkhubenyi kumbe emintlangwini.

53. Mhana boyi, u ngo **yovayova** nhonga ya mina swi lo loyi? (Khosa, 1994:17).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Yovayova- Riviti	=

Riviti leri andlariweke laha henhla ri kotekile ku va kona hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Riviti **yovayova** loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu ku va ku ri **yova-** leswi swi nga vulavuleki eka ririmi ra Xitsonga. Kasi loko ku humelerile mbuyelelo wa rixaka leri ku vumbeka rito rintshwa yovayova leri amukelekaka eka ririmi ra Xitsonga naswona ri tlhela ri kota ku tiyimela hi roxe. Rito **yovayova** ri kongomisa eka ku khavisa kumbe ku sasekisa tanihi ku rhungelela nhonga hi vuhlalu.

54. U tlhaviwe **nkenunkenu** hi mukwana (Lubisi, 2007:25).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Nkenun <u>kenu</u> - Riviti	=

Rito leri andlariweke laha henhla, ri vile kona endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo tiyimela. Loko mbuyelelo wa rixaka leri wu nga se humelela, hi va na rito **nkenu-** leri nga vuliki nchumu ririmi ra Xitsonga. Endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo wo hetiseka wo tiyimela ku tumbuluka rito rintswa ku nga **nkenunkenu** leri kotaka ku tiyimela hi roxe no humelerisa nhlamuselo yo hetiseka. Rito **nkenunkenu** ri kongomisa eka ntila wa marhambu lowu sukelaka exisutini wu hundza hi le nhlaneni wu ya fika enhan'wini.

4.1.3 Mbuyelelo wo hetiseka wa peletwana

Mbuyelelo wa muxaka lowu wu humelela hi ku va ku vuyeleriwa peletwana ku vumba rito ra mbuyelelo. Marito ya muxaka lowu hi kuma leswaku man'wana ya va ya vumbile hi peletwana rin'we kumbe hi kuma leswaku ku nga si humelela mbuyelelo wa peletwana, peletwana leri vaka kona ri hava nhlamuselo. Eka rixaka leri ra mbuyelelo ku kumekile marito ya makumembirhi nhungu lama andlariweke no hlamuseriwa laha hansi.

55. U **lolo** ngopfu (Khosa, 1994:52).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Lolo</u> - Riviti	=

Mbuyelelo wa peletwana eka rito wu humelele hiloko ku vuyeleriwa peletwana /lo/ eka rito **lolo**. Ku hava laha rito leri ri tumbulukeke kona ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo wa rixaka leri ku vumbeka rito leri nga riviti rintshwa leri nga na

nhlamuselo leyi kongomisaka eka munhu loyi a swi tivaka leswi a fanelaka ku swi tirha kambe a nga swi tirhi. Hi nga kombisa leswaku eka rito **lolo** ku nga ha pfelela marito man'wana lama nga na nhlamuselo yo hambana kambe ku ri na vuxaka. Xiya (**vulolo** eka mbuyelelo wa xiphemu xa rito)

56. Vana va mina va **caca** huku (Baloyi, 2015:18).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>C</u> aca- Riendli	=

Eka rito leri laha henhla ku humelele mbuyelelo wa peletwana eka rito ku vumba rito rintshwa. Rito leri ku vuyeleriwe peletwana /**ca**/ ku ri vumba, rito leri naswona i riendli. Rito leri a ri kombi laha ri tumbulukeke kona loko ku nga si humelela mbuyelelo. Endzhaku ka mbuyelelo wa muxaka lowu ku vumbiwe rito **caca** leri kongomisaka eka ku hlongorisa xo karhi, kumbe ku rhukana hi mavulavulelo ya le ka Malamulele.

57. Ntsendzeleki a a ehleketa leswaku wo va **gaga** ra n'wana (Khosa, 1994:47).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>G</u> aga- Riviti	=

Rito leri laha henhla ri tumbuluke hikokwalaho ka mbuyelelo wa peletwana eka rito lowu humeleleke eka peletwana /**ga**/. Rito leri ku hava laha ri tumbulukeke kona loko ku nga si humelela mbuyelelo, kambe endzhaku ka mbuyelelo lowu ri tumbuluxe riviti leri tumbulukeke na nhlamuselo eka ririmi laha rito **gaga** ri kongomisaka eka muhandzu lowu nga si vupfaka kuri u nga dyiwa.

58. Ndzi nge fambi na **mumu** lowu ndzi nga tshwa (Baloyi, 2015:21).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Mumu</u> - Riviti	=

Rito **mumu** ri tshuriwa ku suka eka ku vuyelela ka peletwana /**mu**/ eka rito hi xikongomelo xo lava ku tshula rito rintshwa eka ririmi. Loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu eka peletwana leri ri kombisa kuri hava rito leri ri tshuriweke ku suka eka rona, kambe endzhaku ka mbuyelelo ri tshule riviti **mumu**, leri tshuriweke na nhlamuselo. Riviti leri eku tshuriweni ka rona ri tile na nhlamuselo leyi paluxaka leswaku rito **mumu** ri kongomisa eka mahiselo ya dyambu.

59. Leri i **papa** ra mpfula (Mtombeni, 2008:43).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Papa</u> - Riviti	=

Rito leri laha henhla ri vumbiwe hi mbuyelelo wa peletwana /**pa**/ eka rito ku vumba rito rintshwa eka ririmi. Rito leri loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu ku vumba rito leri ri komba ku ri hava rito leri ri vumbiweke ku suka eka rona. Endzhaku ka mbuyelelo ku vumbiwe rito leri nga riviti leri nga na tinhlamuselo timbirhi, tinhlamuselo leti a ti khombi vuxaka hikuva tihambanele ekule. Rito **papa** ri kongomisa eka mutshwari wa xinuna, ri tlhela ri kongomisa eka nkungwa lowu kumekaka exhibakabakeni wu tlhela wu nisa mpfula eka minkarhi yin'wana. Ku hambana ka tinhlamuselo ta rito leri swi fambelana na matwariselo ma rona.

60. Ndzi kombela u **tata** xigubu lexi hi mati (Khosa, 1994:28).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Ta	<u>T</u> ata- Riendli	+Cinca

Mbuyelelo wa peletwana eka rito wu humelele hiloko ku vuyeleriwa peletwana /**ta**/ eka rito **tata**. Rito leri ri tumbuluka kusuka eka riendli **ta**, kambe endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo wa rixaka leri ku vumbeka rito leri nga riendli rintshwa leri nga na nhlamuselo leyi hambaneke na ya rito leri ri tumbulukeke ku suka eka rona. Riendli **ta** ri kongomisa eka ku ya endhawini yo karhi kasi, riendli **tata** rona ri kongomisa eka ku chela swilo eka xibye xi tala.

61. N'wana u **mama** vele ra manana wa yena (Mgiba, 1995:27).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>M</u> ama- Riendli	=

Eka rito leri laha henhla ku humelele mbuyelelo wa peletwana eka rito ku vumba rito rintshwa, eka rito leri ku vuyeleriwe peletwana /**ma**/ ku ri vumba. Rito leri ku hava rito leri ri tumbulukeke kusuka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Rito leri vumbiweke endzaku ka mbuyelelo i riendli rintshwa **mama** leri tumbulukeke na nhlamuselo leyi paluxaka leswaku rito **mama** ri kongomisa eka ku tswongwa masi eveleni.

62. . U kumile Athalia se a lo yima hi milenge, a lava ku famba hikuva ku **sasa** ka yena se a ku khensiwa hi nkosi ni huwa (Mgiba, 1995:22)

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>S</u> asa- Riendli	=

Rito leri ri tumbuluke hikokwalaho ka mbuyelelo wa peletwana eka rito lowu humeleleke eka peletwana /sa/, endzaku ka mbuyelelo lowu ku tumbuluke rito **sasa**. Rito leri ri hava rito leri ri tumbulukeke ku suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo. Endzhaku ka mbuyelelo lowu ku tumbuluke riendli rintshwa **sasa** leri tumbulukeke na nhlamuselo leyi kongomisaka eka ku vulavula hi ndlela yo sasekisa ematshan'wini yo tirhisa marito mo ka ma nga amukeleki.

63. A a hlangane na munghana wo **phapha** no tsandzeka ku tikhoma (Baloyi, 2015:21).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Ph</u> apha- Riendli	=

Rito **phapha** ri tshuriwa kusuka eka ku vuyeleriwa ka peletwana /pha/ eka rito hi xikongomelo xo lava ku tshula rito rintshwa phapha eka ririmi. Loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu eka peletwana leri rito leri a ri kombi ku ri na rito leri ri tshuriweke ku suka eka rona, kambe endzhaku ka mbuyelelo ku tshuriwe riendli rintshwa leri tumbulukeke na nhlamuselo leyi yi paluxaka leswaku riendli **phapha** ri kongomisa eka ku tsema xilo hindlela yo xisasekisa.

64. N'wina loko va ku u nga voni koti ku haha ehenhla, ku wa i ka rona a mi ku vo hamba? (Mgiba, 1995:102).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Ha- Riencisi	<u>H</u> aha- Riendli	+cinca

Rito **haha** ri vumbiwe tanihi hi rito rintshwa leri tumbulukeke ku suka eka riencisi **ha**, laha ku vuyeleriweke peletwana /ha/ eka rito ku ri vumba. Rito leri ri tile na nhlamuselo leyi hambaneke na ya riencisi **ha** tanihi rito leri ri ri tumbuluxeke. Rito **ha** i riencisi leri kombaka ku hlamala hambi kuri ku

kaneta, kasi rito **haha** rona ri vula ku tsutsuma emoyeni Hambileswi marito lama ya kombaka wonge ya na vuxaka hi xivumbeko xa wona, vuxaka a byi kona. Hambileswi marito lama ya kombaka wonge ya na vuxaka hi xivumbeko xa wona, vuxaka a byi kona.

65. Hi siku leri ri landzelaka nkuku wu sungurile ku byabya (Lubisi, 2018:126).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>By</u> abya- Riviti	=

Eka rito **byabya** ku humelele mbuyelelo wa petetwana eka rito laha ku vuyeleleke /**bya**/ ku vumba rito rintshwa **byabya**. Rito leri ku hava laha ri vumbiweke ri suka kona loko ku nga si humelela mbuyelelo, endhzaku ka mbuyelelo ku vumbiwe riendli rintshwa leri teke na nhlamuselo leyi kongomisaka eka ku tlulatlula ka mati lama ma vilaku endzeni ka xo karhi.

66. A ndzi nge vuli leswaku i munhu wo **lala** kumbe ku nyuhela (Mgiba, 1995:26).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>L</u> ala- Riviti	=

Eka rito leri laha henhla ku humelele mbuyelelo wa muxaka lowu laha ku vuyeleleke petwana /**la**/ eka rito ku tumbuluxa rito **lala**. Rito **lala** ri komba ku ri hava rito leri ri tumbulukeke ku suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo. Endzhaku ka mbuyelelo ku tumbuluxiwe riviti rintshwa **lala** leri tumbulukeke na nhlamuselo leyi kongomisaka eka ku ondza.

67. U lo na **chacha** a namba a tshika vukhamba (Magagane, 1998:48).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Chacha</u> - Riviti	=

Rito leri andlariweke laha henhla ri humelele hi maendlelo ya mbuyelelo wa peletwana eka rito, laha ku vuyeleleriweke peletwana /**cha**/ ku vumba rito **chacha**. Rito leri a ri kombi ku ri na rito leri ri vumbiweke kusuka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo. Rito leri loko ri vumbiwile ri tile na nhlamuselo ya rona leyi kongomisaka eka ku ganya kumbe ku huma endzingweni.

68. Wonge a a lo lumiwa hi **dzedze** etshangeni (Thuketana, 1967:35).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Dzedze</u> - Riviti	=

Riviti **dzedze** ri tumbuluke hikokwalaho ka mbuyelelo wa peletwana eka rito ku tumbuluxa rito rintshwa eka ririmi, laha ku vuyeleriweke peletwana /**dze**/ ku ri tumbuluxa. Riviti **dzedze** ku hava rito leri ri tumbulukeke kusuka kona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu wa peletwana. Riviti **dzedze** ri tumbuluke na nhlamuselo leyi kongomisaka eka xitsotswana xo luma hi vutlhari.

69. Byelani vafana va **hlahla** nhloko leyi ya homu (Mabuza, 1996:16).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Hlahla</u> - Riendli	=

Rito **hlahla** i riendli leri vumbiweke hi mbuyelelo wa peletwana /**hla**/ eka rito ku vumba rito rintshwa eka ririmi. Riendli leri a ri kombi ku ri na rito leri ri vumbiweke ku suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Riendli **hlahla** loko ri vumbiwa ri fikile na nhlamuselo ya rona eka ririmi laha ri kongomisaka eka ku tlhantlha kumbe ku avanyisa nchumu wo karhi.

70. Hi leswi vafana va masiku lawa va nge va lo ba **coco** (Baloyi, 2015:14).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Coco</u> - Riviti	=

Eka rito leri paluxiweke laha henhla ku humelerile mbuyelelo wa peletwana eka rito, laha ku vuyeleleke petwana /**co**/ ku tshula rito **coco**. Rito **coco** a ri paluxi ku ri na rito leri ri tshuriweke ku suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Loko rito leri ri tshuriwa ri tumbulukile na nhlamuselo ya rona leyi kongomisaka eka mphatlukwana ku nga mali yo diza hi yona.

71. Ku dyiwa **khekhe** ku tshikiwa swakudya swo xurhisa (Khosa, 1994:55).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Khekhe</u> - Riviti	=

Riviti **khekhe** i rito leri veke kona hi kwalaho ka maendlelo ya mbuyelelo wa peletwana eka rito, laha ku vuyeleleke peletwana /**khe**/ ku ri vumba. Rito **khekhe** i rito leri nga lombiwa kusuka eka ririmi ra Xinghezi laha ku nga tekiwa matwariselo na nhlamuselo kambe ri tsariwa hi ririmi ra Xitsonga.

Rito leri eka tindzimi leti ha timbirhi ri kongomisa eka xakudya lexi nga bakiwa hi ku hlanganisa fulawara, matandza, chukele na swinwana.

72. Ndzi kume **kaka** eka swakudya swa mina (Thuketana, 1967:37).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Ka- Riendli	<u>K</u> aka- Riviti	+Cinca

Rito **kaka** ri tumbuluke hikokwalaho ka mbuyelelo wa peletwana eka rito lowu humeleleke ku ri tumbuluxa eka ririmi. Rito leri ri tumbuluka kusuka eka riendli **ka**, kambe endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo wa rixaka leri ku vumbeka rito leri nga riviti rintshwa leri nga na nhlamuselo leyi hambaneke na ya rito leri ri tumbulukeke kusuka eka rona. Riendli **ka** ri kongomisa eka ku khwenga hindlela yo humesa swihalaki laha swi hlengeletaneke kona, kasi riviti **kaka** ri kongomisaka eka xivoyana kumbe xinsisana lexi kumekaka eka swirho swa rimbewu ra munhu. Hambileswi marito lama ya kombaka wonge ya na vuxaka hi xivumbeko xa wona, vuxaka a byi kona.

73. Xin'wana na xin'wana o **mbamba** kunene hikuva se a ri sikurile N'wina, 2007:25).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>M</u> bamba- Riendli	=

Ku humelerile mbuyelelo peletwana eka rito leri laha henhla, laha ku vuyeleriweke peletwana /**mba**/ ku tumbuluxa rito **mbamba**. Rito **mbamba** ri tumbulukile tanihi hi riendli rintshwa eka ririmi kambe a ri kombi ku ri na rito leri ri tumbulukeke kusuka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Riendli leri ri tumbulukile na nhlamuselo ya rona leyi kongomisaka eka ku lava swilo exinyamini hi voko kumbe hi mavoko.

74. Madambi hi yena a ri na mahanyelo ya **bvebve** na vusopfa eka vana va Tlhomandloti (Mtombeni, 2008:03).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Bvebve</u> - Riviti	=

Eka rito leri andlariweke laha henhla ku endliwile maendlelo ya mbuyelelo wa peletwana eka rito laha ku vuyeleleke peletwana **/bve/** ku vumba rito **bvebve**. Rito **bvebve** ri komba ku ri hava laha ri vumbiweke ku suka kona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Rito leri i riviti leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona eka ririmi, rito **bvebve** ri kongomisa eka munhu wo ka a nga tlharihanghi kahle eka timhaka leti ti kongomeke yena.

75. Loko vana lava va kula swi ta **nyanya** ku tika ku va hlayisa (Rikhotso, 2018:04).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Nyanya</u> - Riendli	=

Eka rito **nyanya** ku humelerile mbuyelelo wa peletwana eka rito ku ri tumbuluxa, peletwana leri vuyeleleke i peletwana **/nya/** ku tumbuluxa rito **nyanya**. Rito leri a ri kombi ku ri na rito leri ri tumbulukeke kusuka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Rito leri ri tumbuluke tanihi riendli rintshwa eka ririmi laha ri teke na nhlamuselo ya rona. Riendli **nyanya** ri kongomisa eka ku engetela kumbe ku yisa nchumu emahlweni.

76. Dudu u kumile xitsongwatsongwana hikuva a ri **tlatla** (Mgiba, 1995:60).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Tlatla</u> - Riviti	=

Riviti **tlatla** leri paluxiweke laha henhla ri vumbiwile hi maendlelo ya mbuyelelo wa peletwana eka rito, laha ku vuyeleleke peletwana /**tla**/ ku vumba rito **tlatla**. Rito **tlatla** i riviti leri kombaka leswaku ku hava rito leri ri vumbiweke ku suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Riviti leri ri tlhele rita na nhlamuselo ya rona eka ririmi, laha riviti **tlatla** ri kongomisaka eka munhu wa mahanyelo ya vuhuza kumbe vudlakuta.

77. Manana, mhaka leyi yi ndzi boheke ku hundza hi laha kaya mixo lowu a yi tsakisi naswona ya **vava** (Mgiba, 1995:21).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Vava</u> - Riendli	=

Rito **vava** leri longoloxiweke laha henhla ri tumbulukile eka ririmi hi maendlelo ya mbuyelelo wa peletwana eka rito, peletwana leri vuyeleleke i peletwana /**va**/ ki tumbuluxa rito **vava**. Rito **vava** a ri kombi ku ri na rito leri ri tumbulukeke ku suka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Rito leri i riendli leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona, rito **vava** ri kongomisa eka ku twa switlhavi swa miri kumbe ku fehla loku humaka eka xirho lexi vavisekeke. Kasi ri tlhela ri tirhisiwa eka ririn'wana ra ka Muhlava ku vula tatana.

78. Fumani a ri na **ntlhontlho** loko swi ta eka timhaka ta tidyondzo ta yena (Mtombeni, 2008:06).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Ntlhontlho</u> - Riviti	=

Eka rito leri laha henhla ku humelele mbuyelelo wa peletwana eka rito ku vumba rito rintshwa. Rito leri ku vuyeleriwe peletwana /**ntlho**/ ku vumba

rito **ntlhontlho**, rito leri naswona i riviti. Rito leri a ri kombi laha ri tumbulukeke kona loko ku nga si humelela mbuyelelo. Endzhaku ka mbuyelelo wa muxaka lowu ku vumbiwe rito **ntlhontlho** leri kongomisaka eka tinghitsu eka ku endla ntirho wo karhi.

79. Rifumo ra **xaxa** munhu a tlhela a nga tshembi (Khosa, 1994:47).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>X</u> axa- Riendli	=

Eka rito **xaxa** ku humelele mbuyelelo wa petetwana eka rito laha ku vuyeleleke peletwana **/xa/** ku vumba rito rintshwa **xaxa**. Rito leri ku hava laha ri vumbiweke ri suka kona loko ku nga si humelela mbuyelelo, endzhaku ka mbuyelelo ku vumbiwe riendli rintshwa leri teke na nhlamuselo leyi kongomisaka eka ku hela ka swilo leswi a wu tiyile hi swona.

80. Ku na yindlo ya **zozo** yo saseka emutini wa yena (Lubisi, 2008:36).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Z</u> ozo- Riviti	=

Rito leri andlariweke laha henhla ri humelele hi maendlelo ya mbuyelelo wa peletwana eka rito, laha ku vuyeleleriweke peletwana **/zo/** ku vumba rito **zozo**. Rito leri a ri kombi ku ri na rito leri ri vumbiweke kusuka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo. Rito leri loko ri vumbiwile ri tile na nhlamuselo ya rona leyi kongomisaka eka yindlo yo akiwa hi mapulanga na mazenge ntsena.

81. N'wana wa Ntsendzeleki a **baba** loko a twa ku xurha (Khosha, 1994:49).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Ba- Riendli	Baba – Riendli	+cinca

Ka rito leri andlariweke laha henhla ku endliwile maendlelo ya mbuyelelo wa peletwana eka rito laha ku vuyeleleke peletwana **/ba/** ku vumba rito **baba**. Rito **baba** ri tshuriwa kusuka eka riendli **ba**. Endzhaku ka mbuyelelo lowu rito leri rintshwa ri tumbuluka na nhlamuselo ya rona leyi hambaneleke kule na ya riendli **ba**. Rito ba ri kongomisa eka ku vavisa miri wa munhu hi ku n'wi tirhisela nchumu wo karhi hi voko kasi rito **baba** rikongomisa eka ku humesa mahuma hi le ka xihetamavele. Hambileswi marito lama ya kombaka wonge ya na vuxaka hi xivumbeko xa wona, vuxaka a byi kona.

4.2 Mbuyelelo wa xiphemu xa rito

Mbuyelelo wa xiphemu xa rito ku kongomisiwa eka mbuyelelo lowu ku tekiwaka xiphemu xo karhi eka rito xi lungeleriwa eka ritoxidzi ku vumba rito ra mbuyelelo. Ndzavisiso wu kumile leswaku ndzavisiso wa muxaka lowu wu nga humelela hi tindlela timbirhi, ku nga, ku vuyelerisa peletwana na mbuyelelo wo nembeleta. Mbuyelelo wo nembeleta wu humelela hi tindlela tinharhu, ku nga, ku lungelela swirhangeni ku vumba mahlawuri, ku lungelela swirhangeni swa mitlawa kumbe ku susa xilandzi xa xihlamulano. Tindlela leti ti andlariwa na ku xopaxopiwa eka swiyenge leswi nga ta landzela.

4.2.1 Ku vuyelerisa peletwana

Eka ndlela leyi ya mbuyelelo, ku va na ritoxidzi leri twalaka ivi eka rona ku va na peletwana ro karhi leri vuyeleriwaka leswaku ku va na rito rintshwa.

Peletwana leri vuyeleriwaka ku nga va ro sungula kumbe ra vumbirhi. Eka marito man'wana hi nga kuma leswaku ku nga si humelela mbuyelelo wa peletwana, rito ri va ri nga ri na nhlamuselo kasi eka man'wana nhlamuselo yi va yi ri kona. Laha nhlamuselo yi vaka yi ri kona, rito rintshwa leri vumbiwaka ri va na nhlamuselo yo hambana na leyo sungula. Hi marito man'wana ku fika ku va hava vuxaka eka marito lamambiri- ritoxidzi na rito ra mbuyelelo. Eka ndzavisiso lowu ku andlariwile no tlhanthiwa marito ya kona. Andlalo na nkoxaxopa wa kona wu landzela eka tindzima leti nga laha hansi.

82. Wa **huhula** loko u vulavula ((Mabuza, 1996:29).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Hula- Riendli	<u>H</u> uhula- Riendli	+ cinca

Rito **huhula** i rito leri tumbulukeke hikokwalaho ka mbuyelelo wa xiphemu xa rito. Xiphemu xa rito lexi vuyeleleke i /**hu**/, naswona rito leri vumbekeke endzhaku ka mbuyelelo i riendli. Nhlamuselo ya ritoxidzi **hula** loko ku nga si humelela mbuyelelo wa xiphemu xa rito yi kongomisa eka ku kandza mavele ya ha ri na mimpupurhu. Endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo nhlamuselo ya cinca naswona yi hetelela yi nga ha kombi vuxaka hi tlhelo ra tinhlamuselo ta wona. Leswi swi paluxeka hiloko rito **huhula** leri vumbekeke endzhaku ka mbuyelelo ri kongomisa eka ku komba vupfumari bya vutivi bya ntirho lowu ku kongomeke. Hambileswi marito lama ya kombaka wonge ya na vuxaka hi xivumbeko xa wona, vuxaka a byi kona.

83. Dudu u lo **lalama** ku kondza a lova (Mgiba, 1995:46).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>L</u> alama- Riendli	=

Hikokwalaho ka mbuyelelo wa xiphemu xa rito **/la/**, ku tshuriwe rito **lalama**. Rito leri ri tikomba ri ri hava rito leri ri tumbulukeke kusuka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo wa xiphemu xa rito. Rito **lalama** ri tumbuluke na nhlamuselo ya rona, laha rito **lalama** ri kongomisa eka ku dyuhala ngopfu kumbe ku xaniseka nkarhi wo leha hikokwalaho ka mavabyi.

84. Loko **manana** a aha hanya hi yena a a ta ndzi vonisa mihlolo leyi ndzi yi vonaka (Baloyi, 2015:26).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Mana- Riendli	Man <u>ana</u> - Riviti	+cinca

Eka rito leri laha henhla ku vile na mbuyelelo wa xiphemu xa rito, laha ku vuyeleleke xiphemu **/na/** eka rito **mana** ku tumbuluxa rito rintshwa eka ririmi. Rito leri tumbulukeke ku nga rito **manana**, endzhaku ka mbuyelelo lowu rito leri ri tlhela ri cinca na xihluvi xa mbulavulo laha rito **mana** ku nga riendli kasi rito **manana** ku nga riviti. Marito lama ma tlhela ma hambanela ekule hi tinhlamuselo laha ti nga kombeki na vuxaka byitsongo. Rito **mana** ri kongomisa eka ku manya nchumu ekheheleni kumbe ku tumbeta nchumu ekheheleni, kasi rito **manana** rona ri vula mutswari wa xisati.

85. **Tatana**, ndzi titwa nandzu ku va ndzi tile laha kaya ku ta ta va tivisa hi ta khombo leri weleke Thokozile (Mgiba, 1995:31).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Tana- Riendli	<u>Tatana</u> - Riviti	+cinca

Rito **tatana** ri vumbeke ku suka eka rito **tana** laha ku humeleleke mbuyelelo wa xiphemu xa rito ku ri vumba. Mbuyelelo lowu wu humelele hikuva ku vuyeleriwe xiphemu xa rito **/ta/** lexi cinceke rito **tana** riva rito

tatana, mbuyelelo lowu wu endle leswaku na xihluvi xa mbuyelelo xi cinca hikuva rito **tana** i riendli kasi rito leri vumbiweke endzhaku ka mbuyelelo ku nga **tatana** i riviti. Rito leri vumbiweke hikwalaho ka mbuyelelo lowu rita na nhlamuselo ya rona leyi hambanelaka ekulu na ya rito leri ri tumbulukeke ku suka eka rona. Rito **tana** ri kongomisa eka ku vitana munhu leswaku a ta laha u nga kona, kasi rito **tatana** rona ri kongomisa eka mutswari wa xinuna.

86. **Hahani** na manana a va yi yingisisile swinene mhaka leyi ya mukon'wana wa vona (Baloyi, 2015:63).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Hahani</u> - Riviti	=

Eka rito leri ku humelele mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha ku vuyeleleke **/ha/** ku tshula rito **hahani** eka ririmi. Rito leri ri tikomba ri ri hava rito leri ri tshuriweke ku suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo. Rito leri loko swi ta eka swihluvi swa mbulavulo i riviti, kasi nhlamuselo ya rona ri va ri kongomisa eka makwavo wa xisati wa tatana wa wena.

87. Ndzi kume a ha **hanyanya** loko ndzi fika (Magagane, 1998:33).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Hanya-	<u>Hanyanya</u> - Riendli	+cinca

Rito **hanyanya** i rito leri tumbulukeke hikokwalaho ka mbuyelelo wa xiphemu xa rito. Xiphemu xa rito lexi vuyeleleke i **/nya/**. Nhlamuselo ya ritoxidzi **hanya** loko ku nga si humelela mbuyelelo wa xiphemu xa rito yi kongomisa eka ku va na vutomi, kasi endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo nhlamuselo ya cinca naswona a ya ha kombi vuxaka hi tlhelo ra tinhlamuselo ta wona. Leswi swi paluxeka hiloko rito **hanyanya** leri

vumbekeke endzhaku ka mbuyelelo ri kongomisa eka ku pfula mahlo hi ndlela yo komba ku ka u nga khomiwanga hi vurongo.

88. U fanele ku **kukula** yindlu u nga si famba (Khosa, 1994:46).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Kula- Riendli	<u>K</u> ukula- Riendli	+cinca

Eka rito leri ku vile na mbuyelelo wa xiphemu xa rito ku nga /**ku**/ eka rito **kula** ku tumbuluxa rito rintshwa. Rito leri tumbulukeke endzhaku ka mbuyelelo ri tumbuluka na nhlamuselo ya rona leyi hambaneleke ekule na ya rito leri ri tumbulukaka eka rona. Rito **kula** ri kongomisa eka ku susiwa hi ntumbuluku eka xiyimo xokarhi wu ku yisa eka xin'wana xiyimo, kasi rito **kukula** ri kongomisa eka ku ku basisa kumbe ku susa thyaka hi nkukulu.

89. Ndzilo lowu wo **fufunha** a wu si pfurha kahle (Thuketana, 1967:20).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>F</u> ufunha- Riendli	=

Eka rito leri ku vile na mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha xiphemu lexi nga vuyelela ku nga /**fu**/, rito leri ri tikomba ri ri hava rito leri ri tumbulukeke eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo. Mbuyelelo lowu wu humelerise rito leri laha ri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona, Rito **fufunha** leri kongomisa eka ku pfurha ka ndzilo lowu nga si humesaka malangavi.

90. Emutini wa yena a ku ri na **ndhundhuma** ya misava (Lubisi, 2007:52).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Ndhuma-	<u>Ndhundhuma</u> - Riviti	+cinca

Rito **ndhuma** ri vuyelele xiphemu xa rito /**ndhu**/ ku tumbuluxa rito rintshwa. Rito leri ri tumbulukeke loko ku humelele endlelo ra mbuyelelo lowu i rito **ndhundhuma** kusuka eka rito **ndhuma**. Rito leri tumbulukeke rita na nhlamuselo leyi hambaneke na nhlamuselo ya rito leri ri tumbulukeke ri suka eka rona. Rito **ndhuma** ri kongomisa eka xiyimo xa munhu xa mintirho yo saseka lexi tiviwaka ni le kule, kasi **ndhundhuma** ku vuriwa nhulu leyikulu ya misava. Hambileswi marito lama ya kombaka wonge ya na vuxaka hi xivumbeko xa wona, vuxaka a byi kona.

91. U hetelele a kuma **xidlodlo** xa yena (Mabuza, 1996:26).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Xidlodlo</u> - Riendli	=

Hikokwalaho ka mbuyelelo wa xiphemu xa rito, ku tshuriwe rito rintshwa **xidlodlo** eka ririmi laha ku vuyeleleke xiphemu xa rito /**dlo**/ ku vumba rito rintshwa eka ririmi. Rito leri ri tikomba ri ri hava rito leri ri vumbiweke kusuka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo. Rito leri loko ri vumbiwa ri tile na nhlamuselo ya rona leyi kongomisa eka hari ya vukosi kumbe hari ya vuhluri.

92. N'wana u fanele ku **phaphata** loko a nyikiwa xilo (Mgiba, 1995:13).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Phata- Riendli	<u>Phaphata</u> - Riendli	+cinca

Rito **phaphata** ri vumbiwe tanihi hi rito rintshwa leri tumbulukeke kusuka eka rito **phata**, laha ku vuyeleriwe xiphemu xa rito /**pha**/ ku ri vumba. Xihluvi xa mbulavulo a xi cinci exikarhi ka marito lama hinkwawo i maendli, kambe loko swi ta eka tinhlamuselo rito leri tumbulukeke rintshwa ri tile na nhlamuselo leyi hambaneke na ya rito **phata** laha ti nga kombeki vuxaka exikarhi ka marito lama. Rito **phata** ri kongomisa eka ku cakanyeta nchumu wo karhi, kasi rito **phaphata** ri vula ku ba mavoko katsongo hi ndlela yo komba ku khensa. Hambileswi marito lama ya kombaka wonge ya na vuxaka hi xivumbeko xa wona, vuxaka a byi kona.

93. Nyama ya karhi ya **byabyama** endzeni ka poto (Thuketana, 1967:46).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>By</u> abyama- Riendli	=

Eka rito leri ku vile na mbuyelelo wa xiphemu xa rito ku nga /**bya**/ ku tumbuluxa rito rintshwa eka ririmi. Rito leri tumbulukeke i rito **byabyama** leri nga riendli, rito leri ri vonaka ri ri hava rito leri ri tumbulukeke eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Rito leri ri tumbuluke na nhlamuselo leyi kongomisa eka ku vila ka leswi nga ku swekiweni.

94. Malume u twe swigingi a **phaphama** a humela ehandle (Mgiba, 1995:31).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Phama- Riendli	<u>Ph</u> aphama- Riendli	+cinca

Rito leri ri vuyelele xiphemu xa rito /**pha**/ ku tumbuluxa rito rintshwa eka ririmi hi ndlela ya mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha ri tumbuluxeke rito

phaphama. Rito leri ri tumbuluka kusuka eka rito **phama**, rito leri rintshwa ri tumbuluke na nhlamuselo leyi hambaneke na ya rito leri ri humaka eka rona. Endzhaku ka mbuyelelo lowu marito lama a ya ha kombi vuxaka hi tlhelo ra tinhlamuselo. Rito **phama** ri kongomisa eka ku hakuta swakudya embiteni swi cheriwa endyelweni, kasi **phaphama** ri vula ku pfuka evurongweni. Hambileswi marito lama ya kombaka wonge ya na vuxaka hi xivumbeko xa wona, vuxaka a byi kona.

95. Hi nga fambi hi ku **nonoka** bazi ri nga kala ri hi siya (Lubisi, 2007:23).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Nonoka</u> - Riendli	=

Eka rito leri ku humelele mbuyelelo wa xiphemu xa rito ku vumba rito **nonoka** laha ku vuyeleriweke xiphemu /no/. Rito leri ri komba ri ri hava rito leri ri vumbiweke ku suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo. Endzaku ka mbuyelelo ri tile na nhlamuselo ya rona leyi kongomisa eka ku famba hi ku nyangutela kumbe switsongo.

96. Va fambile hi nguva ya **Xixika** (Khosa, 1994:32).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xika- Riendli	<u>Xixika</u> - Riviti	+cinca

Eka rito leri ku humelele mbuyelelo wa xiphemu xa rito ku vumba rito rintshwa. Rito **xixika** ri tumbuluke kusuka eka rito **xika** laha ri tumbulukeke endzhaku ka loko ku vile na mbuyelelo wa xiphemu xa rito, laha ku vuyeleriweke xiphemu /xi/ ku tumbuluxa rito leri. Rito **xika** i riendli kambe endzhaku ka mbuyelelo lowu rito leri tumbulukeke ri cinca xihluvi xa mbulavulo laha ri nga va riviti. Rito leri rintshwa ri tile na nhlamuselo leyi hambaneleke ekule na ya rito leri ri tumbulukeke ri suka

eka rona. Rito **xika** ri vula ku suka endhawini ya le henhla u ya ehansi, kasi rito **xixika** ri kongomisa eka nguva ya xirhami. Hambileswi marito lama ya kombaka wonge ya na vuxaka hi xivumbeko xa wona, vuxaka a byi kona.

97. Laha hi tlelaka kona ka **gogonya** (Baloyi, 2015:53).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Gonya- Riendli	Gogonya- Riendli	+cinca

Rito leri ri vuyelele xiphemu xa rito /go/ ku tumbuluxa rito rintshwa. Rito **gonya** ri vumbile rito rintshwa endzhaku ka maendlelo ya mbuyelelo wa xiphemu xa rito, rito leri vumbiweke i rito **gogonya**. Endzhaku ka mbuyelelo lowu xihluvi xa mbulavulo a xi cincu marito lama hinkwawo i maendli. Rito leri tumbulukeke ri tile na nhlamuselo leyi hambaneke na ya rito leri ri vumbiweke ri suka eka rona. Rito **gonya** ri vula ku suka eka xivandla xa le hansi u ya eka xivandla xa le henhla, kasi rito **gogonya** ri kongomisa eka ku tlhavetela kumbe ku ka ku nga tshameki eka ndhawu yo karhi. Hambileswi marito lama ya kombaka wonge ya na vuxaka hi xivumbeko xa wona, vuxaka a byi kona.

98. Lembe leri swilo swa **tsotsomba** (Mabuza, 1996:18).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Tsomba- Riviti	<u>Tsotsomba-</u>	

Rito **tsotsomba** i rito leri tumbulukeke hikokwalaho ka mbuyelelo wa xiphemu xa rito. Xiphemu xa rito lexi vuyeleleke i /tso/, naswona rito leri vumbiweke endzhaku ka mbuyelelo i riendli tanihi ritoxidzi. Nhlamuselo ya ritoxidzi **tsomba** loko ku nga si humelela mbuyelelo wa xiphemu xa rito yi kongomisa eka ku komba nhlengeletano ya le xihundleni, kasi endzhaku ka ku humelela ka mbuyelelo nhlamuselo ya cinca naswona yi hetelela yi nga ha kombi vuxaka hi tlhelo ra tinhlamuselo ta wona. Leswi swi paluxeka

hiloko rito **tsotsomba** leri vumbekeke endzhaku ka mbuyelelo ri kongomisa eka ku kuma swilo hi swichupuchupu kumbe ku nonoheriwa. Hambileswi marito lama ya kombaka wonge ya na vuxaka hi xivumbeko xa wona, vuxaka a byi kona.

99. Sukela **magugu** u ta hatla u karhala (Mabuza, 1996:26).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Magugu- Riendli	=

Hikokwalaho ka mbuyelelo wa xiphemu xa rito, ku tshuriwe rito rintshwa eka ririmi laha ku vuyeleleke xiphemu xa rito /gu/ ku tshula rito **magugu**. Rito leri ri komba ku nga ri na rito leri ri tumbulukeke ri suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo. Rito leri tshuriweke endzhaku ka mbuyelelo ku tumbuluke rito **magugu** leri nga riendli, rito leri ri tumbuluke na nhlamuselo leyi yi kongomisa eka swiendlo swo taleriwa hi matlotlo.

100. Chela leri i **xinana** ra kukumuka loko ri kwatile (Thuketana, 1967:39).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Xinana- Riviti	=

Eka rito leri ku humelele mbuyelelo wa xiphemu /na/ ku vumba rito **xinana**. Rito leri a ri kombi ku ri na rito leri ri vumbiwaka ku suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo. Kasi endzhaku ka mbuyelelo ku vumbiwe rito **xinana** leri tumbulukeke na nhlamuselo leyi kongomisa eka muxaka wun'wana wa machela lama ma nga ni milenge yo koma swinene naswona ma hanya hi majenje.

101. Ndzi byeriwa ku **tsonana** ni manyunyu ehenhla ka swilo swa mina (Mgiba, 1995:16).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Tsona- Riendli	Tsonana- Riendli	+cinca

Eka rito leri laha henhla ku vile na mbuyelelo wa xiphemu xa rito, laha ku vuyeleleke xiphemu **/na/** eka rito **tsona** ku tumbuluxa rito rintshwa eka ririmi. Rito leri tumbulukeke ku nga rito **tsonana**, endzhaku ka mbuyelelo a ri cincinci xihluvi xa mbulavulo ri va rahari riendli na rona. Marito lama ma tlhela ma va na tinhlamuselo leti kombaka vuxaka. Rito **tsona** ri kongomisa eka ku ala ku nyika, kasi rito **tsonana** ri vula ku va na ntolovelo wo ala ku nyika kumbe ku nyikela. Marito ma muxaka lowu ma tele eka Xitsonga. Ma vumbiwa hi ku nembeleta xilandzi -an- xa xihlamulana.

102. Vamakwavo wa yena a va hundzukile **valala** va yena Vutomi i vhilwa, 1995:66).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Valala- Riviti	=

Eka rito leri laha henhla ku humelele mbuyelelo wa xiphemu xa rito ku tshula rito rintshwa. Mbuyelelo lowu humeleleke hileswaku ku vuyeleriwe xiphemu **/la/** eka rito vala ku tshula rito **valala**. Rito leri a ri kombi ku ri na rito leri ri tumbulukeke ku suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo. Rito leri tshuriweke endzhaku ka mbuyelelo i riviti, laha ri tumbulukeke na nhlamuselo leyi kongomisaka eka vanhu lava mi lwaka na vona kumbe lava u nga twananiki na vona.

103. Ndzi twa ku **hlohlongya** (Mtombeni, 2008:27).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Hlonya- Riendli	<u>H</u> lohlongya- Riendli	+cinca

Rito hlohlongya ri vumbiwe ku suka eka rito hlonya hi endlelo ra mbuyelelo wa xiphemu xa rito. Eka rito leri ku vuyeleriwe xiphemu **/hlo/** eka rito **hlonya** ku vumba rito **hlohlongya**, endzhaku ka mbuyelelo lowu marito lama a ya cinci xihluvi xa mbulavulo na rito rintshwa i riendli. Kambe loko swi ta eka tinhlamuselo a ya kombi vuxaka hikuva rito leri vumbiweke ri tumbuluke na nhlamuselo ya rona leyi hambaneleke kule na ya rito leri ri tumbulukeke ku suka eka rona. Rito **hlonya** ri vula ku dya tanihi govhu kumbe ku phanga, kasi rito **hlohlongya** rona ri kongomisa eka ku twa ku nwayisa. Hambileswi marito lama ya kombaka wonge ya na vuxaka hi xivumbeko xa wona, vuxaka a byi kona.

104. U ta kala u dya na **xitsotso** hikokwalaho ka ndlala (Thuketana, 1967:17).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Xitsot <u>s</u> o- Riviti	=

Eka rito leri laha henhla ku vile na mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha ku vuyeleriweke xiphemu **/tso/** ku tumbuluxa rito rintshwa. Rito **xitsotso** a ri kombi ku ri na rito leri ri tumbulukeke ku suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo, rito leri endzaku ka mbuyelelo lowu ri tumbuluke na nhlamuselo ya rona leyi kongomisa eka njiya leyi nga dyiwiki hi munhu naswona ayi na mitsenga.

105. A ku hanyiwa hi rikoko ra xilondza (Mgiba, 1995:70).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Rikoko- Riviti	=

Eka rito leri ku humelele mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha ku vuyeleleke xiphemu /**ko**/ ku vumba rito **rikoko**. Rito **rikoko** a ri kombi ku ri na rito leri ri tumbulukeke ku suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo. Endzaku ka mbuyelelo lowu rito leri ri tumbuluke na nhlamuselo leyi kongomisaka eka xiphemu xa vuswa lexi omeke kumbe lexi salaka xi omelerile embiteni loko vuswa byi phamiwile.

106. Pfula diromo ra muqombhoti ri nga si **pupuma** (Baloyi, 2015:18).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Puma- Riviti	<u>P</u> puma- Riendli	+cinca

Rito **pupuma** ri tshuriwe ku suka eka rito **puma** hi maendlelo ya mbuyelelo wa xiphemu xa rito. Xiphemu lexi vuyeleriweke ku vumba rito leri i /**pu**/, endzhaku ka mbuyelelo lowu rito leri tshuriweke ri cinca xihluvi xa mbulavulo ri va ri ri riendli kambe ri tshuriwe ku suka eka riviti. Rito **pupuma** rita na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na nhlamuselo ya rito leri ri tumbulukeke ri suka eka rona ri tlhela ri nga kombi vuxaka ku ya hi tinhlamuselo ta wona. Rito **puma** ri kongomisa eka xihadyana xitsongo xo luma, kasi rito **pupuma** rona ri vula ku huma ka khuvi ra byala kumbe ku khapa ka swihalaki leswi nga eku vileni. Hambileswi marito lama ya kombaka wonge ya na vuxaka hi xivumbeko xa wona, vuxaka a byi kona.

107. Tihuku leti ti siya **matoto** muti lowu hinkwawo (Khosa, 1994:36).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Matoto- Riviti	=

Hikokwalaho ka mbuyelelo wa xiphemu xa rito, ku tshuriwe rito rintshwa eka ririmi laha ku vuyeleleke xiphemu xa rito **/to/** ku tshula rito **matoto**. Rito leri a ri kombi rito leri ri tshuriweke ku suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo. Rito leri tshuriweke endzhaku ka mbuyelelo lowu i riviti, naswona rito leri ri tshuleke na nhlamuselo ya rona laha yi kongomisa eka malongo ya tihuku.

108. Tatana u vuye a khome **xichocho** hi mavoko (Lubisi, 2007:43).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Xichocho- Riviti	=

Rito **xichocho** ri tumbuluke hikokwalaho ka mbuyelelo lowu humeleleke wa xiphemu xa rito xiphemu lexi vuyeleleke i **/cho/** laha ku tumbulukeke rito **xichocho**. Rito leri ri hava rito leri tumbukeke ku suka eka rona loko kunga si humelela mbuyelelo. Rito leri ri tlhele ri tumbuluka na nhlamuselo ya rona laha yi kongomisa eka xiphemu xa rhavi lexi nga fundzela mbewu yo fana ni ya n'wahuva kumbe mihandzu yo fana na madiriva, mibanana na yin'wana.

109. Manana wa Xichavo a tlhela a miyela onge wo va **mbheveve** (Mgiba, 1995:38).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Mbheveve- Riviti	=

Rito **mbheveve** ri vumbiwe hi maendlelo ya mbuyelelo wa xiphemu laha ku vuyeleriweke xiphemu xa rito /**ve**/ ku vumba rito leri. Rito leri a ri kombi ku ri na rito leri ri vumbiweke kusuka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo. Endzhaku ka mbuyelelo lowu rito leri ri tumbuluke na nhlamuselo ya rona. Rito **mbheveve** ri kongomisa eka munhu loyi a nga koteki ku vulavula hi ku tirhisa nomu kambe a tirhisa swikoweto ku vulavula.

110. **Ximumu** lexi ndzi lava ku rima (Thuketana, 1967:53).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Ximumu- Riviti	=

Eka rito leri ku humelele mbuyelelo wa xiphemu xa rito /**mu**/ ku tumbuluxa rito **ximumu** eka ririmi. Rito leri a ri kombi ku ri na rito leri ri tumbulukeke kusuka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo, rito leri eku tumbuluxiweni ka rona ri tumbulukile na nhlamuselo leyi kongomisa eka nguvu leyi ku rimiwaka ha yona kumbe nguvu ya timpfula.

111. Ndzi lava ku lungisa **misisi** (Lubisi, 2007:50).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Misisi- Riviti	=

Rito **misisi** ri tshuriwe hi maendlelo ya mbuyelelo wa xiphemu xa rito, xiphemu lexi vuyeleriweke ku vumba rito leri i /**si**/. Rito leri a ri kombi ku ri na rito leri ri vumbiweke ku suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo, endzhaku ka mbuyelelo lowu rito leri vumbiweke i riviti. Rito leri ri tlhele ri tumbuluka na nhlamuselo ya rona laha rito **misisi** ri kongomisa eka mavoya lama milaka etinhlokweni ta vanhu kumbe wansati loyi a nga tekiwa.

112. Wa **nyenyetsa** wena loko u kala u vona vanhu (Mabuza, 1996:16).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Nyenyetsa</u> - Riendli	=

Eka rito leri ku humelele mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha ku vuyeleleke xiphemu **/nye/** ku tumbuluxa rito **nyenyetsa**. Rito leri a ri kombi ku ri na rito leri ri tumbulukeke ku suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo, naswona rito leri i riendli leri tumbulukeke na nhlamuselo leyi kongomisa eka ku endla leswi nyangatsaka un'wana.

113. U fikile a tumbela hi **xihlahla** loko a hlongorisa hi maphorisa (Magagane, 1998:49).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Xihlahla</u> - Riviti	=

Hikokwalaho ka mbuyelelo wa xiphemu xa rito, ku vumbiwe rito rintshwa eka ririmi laha ku vuyeleleke xiphemu xa rito **/hla/** eka rito **xihla** ku vumba rito **xihlahla**. Rito leri a ri kombi ri vumbiwe ku suka eka rito rin'wana loko ku nga si humelela mbuyelelo. Rito leri vumbiweke endzhaku ka mbuyelelo lowu i riviti, laha ri tlheleke ri ta na nhlamuselo leyi kongomisaka eka xivandla lexi nga tlhumisiwa hi mirhi na byanyi.

114. Xibazana lexi a xi rhwele vana va xikolo xa le henhla xa **Nghinghiya** lava a va ta hi le ntlangwini wa bolo ya milenge eGreenvalley (Mgiba, 1995:61).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	<u>Nghinghiya</u> - Riviti	=

Rito **ngthinghiya** ri tshuriwa hikokwalaho ka mbuyelelo lowu humeleleke wa xiphemu xa rito laha ku vuyeleleke xiphemu **/nghi/**. Rito leri a ri kombi ri suka eka rito rin'wana loko ku nga si humelela mbuyelelo, rito rintshwa leri tshuriweke i riviti leri tumbulukeke na nhlamuselo leyi kongomisaka eka xirho lexi ku gayeriwaka eka xona swakudya leswi dyiweke hi tihuku kumbe swinyenyana.

115. **Vulolo** lebyi a nga na byona bya nyangatsa (Mgiba, 1995:46).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Vulolo- Riviti	=

Rito **vulolo** ri tumbuluxa hikokwalaho ka mbuyelelo lowu humeleleke wa xiphemu xa rito, eka rito leri ku vuyeleriwe xiphemu xa rito **/lo/** ku tumbuluxa rito vulolo. rito leri a ri kombi ku ri na rito leri ri tumbulukeke ri suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo. Rito leri tumbuluxiweke eka ririmi i riviti leri ri tumbuluke na nhlamuselo leyi kongomisa eka vupfumari bya nkinkhi wo tirha.

116. A ndzi ta tsakela **xigugu** (Khosa, 1994:19).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-	Xigugu- Riviti	=

Rito **xigugu** ri tumbuleka hi maendlelo ya mbuyelelo wa xiphemu xa rito xiphemu lexi vuyeleriweke ku vumba rito leri i **/gu/**. Rito leri a ri kombi ku ri na rito ri tumbukeke kusuka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo, endzhaku ka mbuyelelo lowu ku tumbuluke rito rintshwa leri nga riviti leri nga tumbuluka na nhlamuselo leyi kongomisaka eka xakudya lexi

swekiwaka hi ku tirhisa timanga to kandziwa ni mavele yo kandziwa lama katingiweke.

4.2.2 Mbuyelelo wo nembeleta

Mbuyelelo wo nembeleta wu humelela laha hi kumaka leswaku eka misinya yo karhi ku lungeleriwa swirhanghi swa mitlawa kumbe ku susiwa xinembeletwana xo karhi ku vumba rito rintshwa ra mbuyelelo. Mbuyelelo wo nembeleta wu nga humelela hi tindlela tinharhu, ku nga ku lungelela swirhanghi ku vumba mahlawari, ku lungelela swirhanghi swa mitlawa, kumbe ku susa xilandzi xa xihlamulana. A hi xiyeni nkanelo lowu nga laha hansi.

4.2.2.1 Ku lungelela swirhanghi ku vumba mahlawuri

Eka ndlela leyi ya mbuyelelo, ku va ku lungeleriwa swirhanghi eka misinya ya mahawuri ku vumba mahlamuri. Misinya ya kona ya mahlawuri ku va ku ri misinya leyi hi kumaka leswaku yi vumbiwile hi ndlela ya mbuyelelo. Eka Xitsonga misinya leyi a yi talangi, yo va yinharhu tanihi laha yi kombisiweke hakona laha hansi.

117. Tomasi na yena u sale a ri na gome **swinene** (Mgiba, 1995:26).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-Nene - nsinya wa rihlawuri	Swinene- Riengeteri Xinene Rinene Kunene Byinene	+ cinca

Eka rito **xinene** leri nga laha henhla, ri paluxa mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana **xi-** xa ntlawa wa nkombo. Rito leri ri

komba ku ri hava rito leri ri tshuriweke ku suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Eka rito leri hi nga tlhela hi susa xinembeletwana **xi-** xa ntlawa wa nkombo ku lungeleriwa xirhangi **swi-** xa ntlawa wa nhungu hi ku ri yisa eka vunyingi ivi ri va **swinene**. Marito lama tinhlamuselo ta wona ta hambana. Rito **xinene** i riviti leri kongomisa eka xin'wana xa swirho swa munhu swo tanihi nenge na voko, kasi **swinene** i riengeteri leri kongomisaka eka ku endla swilo ku tlula mpimo wa ntolovelolo.

Xivulwa: Hi wena wa Miariso,” ku vula Dudu a karihile **swinene** (Mgiba, 1995:43).

Rito leri andlariweke laha henhla ra **rinene** ku va ri vumbiwa ku lungeleriwe xirhangi **ri-** xa ntlawa wa khumen'we eka nsinya wa rihlawuri ku vumba rihlawuri leri. Rito leri loko ri vumbiwa eka ririmi tanihi hi rito rintshwa ri tumbuluka na nhlamuselo leyintshwa eka ririmi leyi a yi nga ri kona loko ri nga si vumbiwa. Rito **rinene** loko hi languta nhlamuselo ya rona ri kongomisa eka nchumu lowu nga kahle exikari ka minchumu leyi nga ri ki kahle.

Xivulwa: Lamula leri hi rona **rinene** (Khosa, 1994:41).

Kunene i riengeteri leri tumbulukeke endzhaku ka loko ku lungeleriwe xirhangi xa ntlawa wa khumentlhanu ku nga **ku-** hi maendlelo ya mbuyelelo wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana eka nsinya wa rihlawuri **-nene**. Rito leri loko ri tumbuluka ri tumbuluke na nhlamuselo leyintshwa leyi vulaka ntiyiso.

Xivulwa: Kunene ndza famba (Mtombeni, 2008:15).

Eka rito **byinene** leri paluxiweke laha henhla ku humelele mbuyelelo wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana eka nsinya wa rihlawuri **-nene** laha ku lungeleriweke xirhangi **byi-** ku ri tshula tanihi rito rintshwa. Loko rito leri ri tshuriwa ri tshuriwa na nhlamuselo ya rona, rito **byinene** ri kongomisa eka nchumu wa kahle ngopfu ku tlula leyi nga exikarhi ka yona.

Xivulwa: Vuswa lebyi i **byinene** (Baloyi, 2015:34).

118. Movha wa yena a wu tsutsuma **swinenenene** (Thuketana, 1967:34).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-Nenenene - nsinya wa rihlawuri	Swinenenene- Riengeteri Xinenenene Rinenenene Kunenenene Byinenenene	+ cinca

Eka rito **swinenenene** leri nga laha henhla, ri paluxa mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana **swi-** xa ntlawa wa nhungu eka nsinya wa rihlawuri **-nenenene**. Rito leri ri tumbuluka na nhlamuselo yintshwa eka ririmi tanihi leswi na rona ri nga rito rintshwa. Rito **swinenenene** i riengeteri leri kongomisaka eka ku endla swilo ku tlurisa mpimo wa ntolovelo ngopfu.

Xinenenene i rito leri paluxiweke laha henhla leri humeleriseke maendlelo ya mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana. Eka rito leri ku lungeleriwe **xi-** ku nga xirhangi xa ntlawa wa nkombo eka nsinya wa rihlawuri **-nenenene** ku tshula rito rintshwa eka ririmi. Rito **xinenenene** loko hi languta nhlamuselo ya rona ri kongomisa eka nchumu lowu nga kahle swinene ku tlurisa mpimo.

Xivulwa: Ximbyanyana lexi nga **xinenenene** (Mabuza, 1996:44).

Rito leri andlariweke laha henhla ra **rinenenene** ku va ri vumbiwa ku lungeleriwe xirhangi **ri-** xa ntlawa wa ntlhanu eka nsinya wa rihlawuri ku vumba rihlawuri leri. Rito leri loko ri vumbiwa eka ririmi tanihi hi rito

rintshwa ri tumbuluka na nhlamuselo leyintshwa eka ririmi leyi a yi nga ri kona loko ri nga si vumbiwa. Riengeteri **rinenenene** nhlamuselo ya rona yi kongomisa eka nchumu lowu nga kahle ku tlurisa exikari ka minchumu leyi nga kahle.

Xivulwa: Ndzi nyikete lamula **rinenenene** (Khosa, 1994:16).

Kunenenene i riengeteri leri tumbulukeke endzhaku ka loko ku lungeleriwe xirhangi xa ntlawa wa khumentlhanu ku nga ku- hi maendlelo ya mbuyelelo wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana eka nsinya wa rihlawuri – nenenene. Rito leri loko ri tumbuluka ri tumbuluke na nhlamuselo leyintshwa leyi vulaka ntiyiso wo helela.

Xivulwa: Munhu loyi u ngu lavaka u fambile **kunenenene** (Mgiba, 1995:63).

Rito **byinenenene** leri paluxiweke laha henhla ri humelerise mbuyelelo wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana eka nsinya wa rihlawuri –**nenenene** eku ri vumbeni laha ku lungeleriweke xirhangi byi- ku ri tshula tanihi rito rintshwa. Loko rito leri ri tshuriwa ri tshuriwa na nhlamuselo ya rona, rito **byinenenene** ri kongomisa eka nchumu wa kahle ngopfu ku tlurisa eka leyi nga exikarhi ka yona.

Xivulwa: Lebyi vuswa hi byona **byinenenene** (Thuketana, 1967:31).

119. Ndzi phamele swakudya **switsongotsongo** (Baloyi, 2015:51).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
-tsongotsongo nsinya wa rihlawuri	Switsongotsongo Riengeteri Ritsongotsongo Kutsongotsongo Byitsongotsongo	+ cinca

Rito leri paluxiweke laha henhla ra **switsongotsongo** ri vumbiwile hi maendlelo ya mbuyelelo wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana eka nsinya wa rihlawuri **-tsongotsongo**, xinembeletwana lexi lungeleriweke i xirhangi **swi-** xa ntlawa wa nhungu ku vumba riengeteri **switsongotsongo**. Rito leri loko ri vumbiwa ri tumbuluka na nhlamuselo yintshwa eka ririmi tanihi leswi ri nga rito rintshwa. Riengeteri **switsongotsongo** hi hlamuselo ri kongomisa eka rito leri lungelelaka munyu ku tlula mpimo ku tiyisisa xikalo xo soleka xa nchumu wo karhi.

Riengeteri **ritsongotsongo** leri boxiweke laha henhla ri tshuriwe hi maendlelo ya mbuyelelo wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana eka nsinya wa rihlawuri **-tsongotsongo**, laha ku lungeleriweke xirhangi xa ntlhanu **ri-**. Riengeteri leri ri tshuriwa na nhlamuselo ya rona loko ri tshuriwa eka ririmi laha ri kongomisaka eka xivumbeko xa nchumu wo karhi lowu solekeke swinene.

Xivulwa: Ndzi nyikete ribye **ritsongotsongo** (Magagane, 1998:28).

Kutsongotsongo i rito leri tumbulukeke loko ku humelela mbuyelelo wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana xa xirhangi xa ntlawa wa khumentlhanu **ku-** eka nsinya wa rihlawuri **-tsongotsongo**. Rito leri ri tumbuluke na nhlamuselo ya rona eka ririmi leyi kongomisaka eka maendlelo ya swilo lama nonokaka swinene ngopfu.

Xivulwa: Ntirho wu ta hela hi **kutsongotsongo** (Mtombeni, 2008:17).

Mbuyelelo wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana wu tlhela wu humelela hi ku lungelela xirhangi byi- eka nsinya wa rihlawuri **-tsongotsongo** ku vumba rito byitsongotsongo. Rito leri tanihi marito man'wana lama tumbulukeke na tinhlamuselo ta wona na rona ri tumbuluke na nhlamuselo ya rona, leyi kongomisaka eka xikalo xa mpimo wo karhi lexi solekeke ngopfu.

4.2.2.2 Ku lungelela swirhanghi swa mitlawwa

Eka rixaka leri hi kuma leswaku ku va na marito mo karhi lama hi vu yona ya nga na mbuyelelo, kutani ku lungeleriwa swirhanghi swa mitlawwa ku vumba marito mantshwa lama nga ta va na nhlamuselo yo hambana ni ya le ku sunguleni. Kasi swa endleka mikarhi yin'wana leswaku ku nga si lungeleriwa swirhanghi leswi, rito ri va ri nga ri na nhlamuselo yo karhi. Swikombiso swa kona swi andlariwa na ku xopaxopiwa laha hansi.

120. **Xifafa** lexi u nga na xona xi ta ku bisa (Baloyi, 2015:23).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xifafa- Riviti	Swifafa- Riendli	=

Rito **xifafa** i rito leri tumbulukeke hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo lungelela xinembeletwana. Ku hava rito leri hi nga kombisaka leswaku rito **xifafa** ri tumbuluka kona, kambe ku lo nembeletwa xirhanghi xa ntlawa wa nkombo wa **xi-**. Ematshan'wini ya ku tirhisa xirhanghi xa ntlawa wa nkombo hi nga teka rito hi ri yisa evunyingini hi ku lungelela xirhanghi xa nhungu xa **swi-** ivi rito **xifafa** ri va **swifafa**. Tinhlamuselo ta marito lama hi mambirhi ta ha fana tanihleswi hinkwawo ya kongomisaka eka nkanu lowu humesiwaka hi munhu loyi a nga hlweriki ku hlundzuka.

121. Ku na **xiseveseve** eka hahani (Mabuza, 1996:60).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xiseveseve- Riviti	Swiseveseve- Riviti	=

Rito leri laha henhla ri humelele hi maendlelo ya mbuyelelo wa marito wo lungelela xinembeletwana. Rito **xiseveseve** ku hava rito leri ri vumbiweke ri suka eka rona loko ku nga si humelela maendlelo lama ya mbuyelelo. Eka rito leri ku lungeleriwile xirhanghi **xi-** xa ntlawa wa nkombo ku ri vumba,

kambe eka rito leri hi nga tlhela hi susa xirhangi **xi-** hi lungelela xirhangi **swi-** xa vunyingi bya rito leri xa ntlawa nhungu ku vumba rito **swisevese**. Loko swi ta eka tinhlamuselo ta marito lama hinkwawo ya kongomisa eka mitlangu ya vamaseve.

122. Wena yaloyi a va ku endla **xiphukuphuku** hi wena a lavalala ku tlhela u tika rhata hi timhaka ta vona? (Mgiba, 1995:104).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xiphukuphuku- Riviti	Swiphukuphuku- Riendli	=

Eka rito **xiphukuphuku** ku humelele mbuyelelo wa marito wa marito wo lungelela xinembeletana. Eka rito leri a ku na rito leri hi nga kombisaka leswaku ri vumbiwa ku suka eka rona, kambe ku lo nembeletywa xirhangi xa ntlawa wa nkombo wa **xi-**. Eka rito leri hi nga tlhela hi susa xirhangi lexi nga nembeletywa xa ntlawa wa nkombo laha hi nga lungelelaka xirhangi xa nhungu **swi-** hi ku yisa rito leri evunyingini ivi rito leri ri va **swiphukuphuku**. Tinhlamuselo ta marito lama a ti hambana hikuva hinkwato ti kongomisa eka munhu loyi a pfumalaka vutlhari.

123. Loko u kala u n'wi vona mhaka yi kona. Namuntlha u ri **xikolokolo** mina ndzi hlongola vana lava va mina laha mutini va ya evukatini (Mgiba, 1995:09)

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xikolokolo- Riviti	Swikolokolo- Riviti	=

Eka rito leri andlariweke laha henhla ku humelele mbuyelelo wa marito wo lungelela xinembeletwana laha ku vumbiweke rito **xikolokolo**. Rito leri a ri kombisi ku ri na rito leri ri vumbiweke ri suka eka rona loko ku nga si humelele mbuyelelo lowu, kambe ku lo lungeleriwa xinembeletwana xa

xirhangi xa ntlawa wa nkombo **xi-**. Eka rito **xikolokolo** hi nga tlhela hi susa xinembeletwana lexi xa ntlawa wa nkombo hi ku ri yisa evunyingini hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa nhungu xa **swi-** ivi rito **xikolokolo** ri va **swikolokolo**. Tinhlamuselo ta marito lama ta ha fana hikuva hinkwawo ya kongomisa eka nsindziso lowu kongomisiwaka eka munhu kumbe vanhu vokarhi.

124. Hi yena a khoma **xidlodlo** xa ntlangu wa xibakele (Lubisi, 2007:12).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xidlodlo- Riviti	Swidlodlo- Riviti	=

Rito leri laha henhla ri humelele hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo lungelela xinembeletwana ku tshula rito **xidlodlo**. Eka rito leri ku lungeleriwe xirhangi xa ntlawa wa nkombo **xi-** ku tshula rito **xidlodlo**, kambe eka rito leri hi nga tlhela hi susa xirhangi lexi hi nembeleta xirhangi xa ntlawa wa nhungu **swi-** ku yisa rito leri evunyingini ivi rito **xidlodlo** ri va **swidlodlo**. Rito leri kambe a ri kombi kuri na rito leri ri tumbulukeke kona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Tinhlamuselo ta marito lama a ti hambani hikuva hinkwawo marito lama ya kongomisa eka hari ya vukosi kumbe va vuhluri.

125. Eka Jopi ku tele **xiseluselu** ku tshama ku tsakamile (Mgiba, 1995:22).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xiseluselu- Riviti	Swiseluselu- Riviti	=

Riviti **xiseluselu** ri paluxa mbuyelelo wa marito wo lungelela xinembeletwana, xinembeletwana lexi lungeleriweke i xirhangi xa ntlawa wa nkombo **xi-**. Rito leri ri komba ku ri hava rito leri ri tshuriweke kusuka eka

rona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Eka rito leri hi nga tlhela hi susa xinembeletwana lexi xa ntlawa wa nkombo ku lungeleriwa xirhangi xa ntlawa wa nhungu **swi-** hi ku ri yisa eka vunyingi ivi ri va **swiseluselu**. Marito lama tinhlamuselo ta wona a ti hambani hikuva hinkwawo ya kongomisa eka xivandla lexi mpfepfaka mati.

126. Hi nguva ya **ximumu** ku tele tinsuna (Mtombeni, 2008:19).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Ximumu- Riviti	Swimumu- Riviti	=

Rito **ximumu** i riviti leri ve ke kona hikuva ku vile na mbuyelelo wa marito wo lungelela xinembeletwana, xirhangi **xi-** hi xona xiphemu lexi nembeletweke eka rito leri. Ku hava rito leri hi nga kombisaka leswaku rito **ximumu** ri tumbuluka kusuka kona, kambe ku lo nembeletwa xirhangi xa ntlawa wa nkombo wa **xi-**. Ematshan'wini ya ku tirhisa xirhangi xa ntlawa wa nkombo hi nga teka rito hi ri yisa evunyingini hi ku lungelela xirhangi xa nhungu xa **swi-** ivi rito **ximumu** ri va **swimumu**. Tinhlamuselo ta marito lama hi mambirhi ta ha fana tanihileswi hinkwawo ma kongomisaka eka nguva ya lembe yo hisa.

127. Ku hava nchumu le henhla ko va **xibakabaka** (Khosa, 1994:43).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xibakabaka- Riviti	Swibakabaka- Riviti	=

Eka rito leri andlariweke laha henhla ri humelerile hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo lungelela xinembeletwana, xinembeletwana lexi nembeletweke i xirhangi **xi-** lexi welaka ka ntlawa wa nkombo. Rito **xibakabaka** ri komba ku ri hava rito leri ri tumbulukeke ku suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Xirhangi **xi-** eka rito **xibakabaka** xi nga siviwa hi xirhangi **swi-** xa ntlawa wa nhungu lexi nga eka vunyingi ivi

rito **xibakabaka** ri va **swibakabaka**. Marito lama ma fana hi tinhlamuselo, hinkwawo ya kongomisa eka mpfuka lowu nga exikarhi ka misava na tilo.

128. Marhengwe i **xidzidzi** va ngu chava hinkwavo laha mugangeni (Baloyi, 2015:11).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xidzidzi- Riviti	Swidzidzi- Riviti	=

Eka rito leri paluxiweke laha henhla, ku humelerile mbuyelelo wa marito wo lungelela xinembeletwana xa xirhangi **xi-** xa ntlawa wa nkombo. Ku hava rito leri nga hleketeriwaka leswaku riviti **xidzidzi** ri tumbuluka kusuka eka rona. Xirhangi **xi-** eka rito **xidzidzi** xi nga siviwa hi xirhangi xa vunyingi **swi-** xa ntlawa wa nhungu ivi rito leri ri va eka vunyingi **swidzidzi**. Tinhlamuselo ta marito lama a ti hambanangi hikuva hinkwato ti kongomisa eka munhu wo tiyela a tlhela a va na matimba.

129. Ndzi fike ndzi dya **xigugu** eka malume (Mgiba, 1995:40).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xigugu- Riviti	Swigugu- Riviti	=

Riviti **xigugu** leri longoloxiweke laha henhla, i rito leri tumbulukeke hikuva ku humelerile mbuyelelo wa marito wo lungelela xinembeletwana. Xinembeletwana lexi nembeletweke i xirhangi **xi-** xa ntlawa wa nkombo. Riviti **xigugu** ku hava rito leri hi nga vulaka leswaku ri tumbuluka kusuka eka rona. Xinembeletwana **xi-** lexi nembeletweke xi nga tlhela xi siviwa hi xinembeletwana **swi-** lexi nga eka vunyingi xa ntlawa wa nhungu, endzhaku ka ku nembeletwa xirhangi swi- ku ta tumbuluka rito rintshwa **swigugu**. Tinhlamuselo ta marito lama hinkwawo ti kongomisa eka swakudya swa ndhavuko leswi endliwaka hi nhlangoano wa mugayo, timanga, chukelo na munyu.

130. **Xihlahla** a xi pfurha ndzilo (Mabuza, 1996:38).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xihlahla- Riviti	Swihlahla- Riviti	=

Rito **xihlahla** ri vumbiwile hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo lungelela xinembeletwana, xinembeletwana xa kona i xirhangi **xi-** xa ntlawa wa nkombo lexi andlariweke emasungulweni ya rito. Rito **xihlahla** a ku na laha ri ti kombaka ri tumbuluka kusuka kona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Xirhangi **xi-** lexi nembeletiweke emasungulweni ka rito **xihlahla** xi nga tlhela xi yimeriwa hi xirhangi **swi-** lexi nga eka vunyingi xa ntlawa wa nhungu ku tumbuluxa rito **swihlahla**. Marito lama makongomisa eka xivandla lexi nga tlhumisiwa hi mirhi na byanyi.

131. **Xichocho** lexi xa tibanana a xi si vupfa (Thuketana, 1967:26).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xichocho- Riviti	Swichocho- Riviti	=

Rito **xichocho** ri humelele hi maendlelo ya mbuyelelo wa marito wo lungeleriwa xinembeletana, laha ku nembeletiweke xirhangi **xi-** xa ntlawa wa nkombo. Rito **xichocho** a ri kombi ku ri na rito leri ri vumbiweke kusuka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Eka rito **xichocho**, xirhangi **xi-** xi nga tlhela xi siviwa hi xirhangi **swi-** xa ntlawa wa nhungu xa vunyingi. Xinembeletwana **swi-** loko xilungeleriwele ku tshuleka rito **swichocho**. Hinkwaho marito lama hambu ya ri eka vun'we kumbe vunyingi ma kongomisa eka nchumu wun'we, ku nga xiphemu xa xa rhavi lexi nga fundzela mbewu yo fana.

132. **Xinana** lexi xa chavisa (Magagane, 1998:46).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xinana- Riviti	Swinana- Riviti	=

Eka rito leri andlariweke laha henhla ri kotekile ku va kona hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana, xinembeletwana lexi nembeletwiweke i xirhang **xi-** lexi welaka ka ntlawa wa nkombo. Rito **xinana** loko mbuyelelo lowu wu nga si humelela a ri kombi ku ri na rito leri ri tumbukeke kusuka eka rona. Xirhang **xi-** eka rito **xinana** xi nga siviwa hi xirhang **swi-** xa ntlawa wa nhungu lexi nga eka vunyingi ivi rito **xinana** ri va **swinana**. Marito lama ma fana hi tinhlamuselo, hinkwawo ya kongomisa eka muxaka wun'wana wa machela lama ma nga ni milenge yo koma swinene naswona ma hanya hi vucenje.

133. Namuntlha ku na **xidzedze** xa matimba (Magagane, 1998:31).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xidzedze- Riviti	Swidzedze- Riviti	=

Riviti **xidzedze** ri paluxa mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana, xinembeletwana lexi lungeleriweke i xirhang xa ntlawa wa nkombo **xi-**. Rito leri ri komba ku ri hava rito leri ri tshuriweke kusuka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Eka rito leri hi nga tlhela hi susa xinembeletwana lexi xa ntlawa wa nkombo ku lungeleriwa xirhang xa ntlawa wa nhungu **swi-** hi ku ri yisa eka vunyingi ivi ri va **swidzedze**. Marito lama tinhlamuselo ta wona a ti hambani hikuva hinkwawo ya kongomisa eka moya wa vukari na nsele wo katsana ni mpfula ya matimba.

134. **Xihlawuhlawu** laha tikweni xa ha tele (Mtombeni, 2008:55).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xihlawuhlawu- Riviti	Swihlawuhlawu- Riviti	=

Rito **xihlawuhlawu** i riviti leri ve ke kona hikuva ku vile na mbuyelelo wa marito wo lungelela xinembeletwana, xirhangi **xi-** hi xona xiphemu lexi nembeletiweke eka rito leri. Ku hava rito leri hi nga kombisaka leswaku rito **xihlawuhlawu** ri tumbuluka kusuka kona, kambe ku lo nembeletwa xirhangi xa ntlawa wa nkombo wa **xi-**. Ematshan'wini ya ku tirhisa xirhangi xa ntlawa wa nkombo hi nga teka rito hi ri yisa evunyingini hi ku lungelela xirhangi xa nhungu xa **swi-** ivi rito **xihlawuhlawu** ri va **swihlawuhlawu**. Tinhlamuselo ta marito lama hi mambirhi ta ha fana tanihleswi hinkwawo ma kongomisaka eka xin'wanamanana.

135. Njiya ya **xitsotso** a yi dyiwi (Khosa, 1994:42).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xitsotso- Riviti	Switsotso- Riviti	=

Eka rito leri paluxiweke laha henhla, ku humelerile mbuyelelo wa marito wo lungelela xinembeletwana xa xirhangi **xi-** xa ntlawa wa nkombo. Ku hava rito leri nga kombaka leswaku riviti **xitsotso** ri tumbuluka kusuka eka rona. Xirhangi **xi-** eka rito **xitsotso** xi nga siviwa hi xirhangi xa vunyingi **swi-** xa ntlawa wa nhungu ivi rito leri ri va eka vunyingi **switsotso**. Tinhlamuselo ta marito lama a ti hambanangi hikuva hinkwato ti kongomisa eka njiya leyi nga dyiwiki hi munhu naswona a yi na mitsenga.

136. **Xigubugubu** lexi xo basa i xa Jopi (Mgiba, 1995:30).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xigubugubu- Riviti	Swigubugubu- Riviti	=

Riviti **xigubugubu** leri longoloxiweke laha henhla, i rito leri tumbulukeke hikuva ku humelerile mbuyelelo wa marito wo lungelela xinembeletwana. Xinembeletwana lexi nembeletiweke i xirhangi **xi-** xa ntlawa wa nkombo. Riviti **xigubugubu** ku hava rito leri hi nga vulaka leswaku ri tumbuluka kusuka eka rona. Xinembeletwana **xi-** lexi nembeletiweke xi nga tlhela xi siviwa hi xinembeletwana **swi-** lexi nga eka vunyingi xa ntlawa wa nhungu, endzhaku ka ku nembeletiwa xirhangi **swi-** ku ta tumbuluka rito rintshwa **swigubugubu**. Tinhlamuselo ta marito lama hinkwawo ti kongomisa eka xibye xo endliwa hi pulasitiki lexi chelaka swihalaki.

137. U akele vatswari **ximbindzimbindzi** xa yindlu (Baloyi, 2015:62).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Ximbindzimbindzi- Riviti	Swimbindzimbindzi- Riviti	=

Eka rito **ximbindzimbidzi** ku humelele mbuyelelo wa marito wo lungelela xinembeletwana **xi-** lexi nga xirhangi xa ntlawa wa nkombo ku ri vumba. Rito leri a ri kombi ku ri na rito leri ri vumbiweke ku suka eka rona loko ku nga si humelele mbuyelelo lowu. Eka rito leri xinembeletwana **xi-** xirhangi xa ntlawa wa nkombo xi nga susiwa ku lungeleriwa xinembeletwana **swi-** lexi nga xirhangi xa vunyingi xa ntlawa nhungu ku vumba rito rintshwa **swimbindzimbindzi**. Marito lama matlhela mava na tinhlamuselo leti fanaka leti kongomisaka eka yindlu leyikulu.

138. **Xitsayitsayi** xa layita navusiku (Lubisi, 2007:16).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xitsayitsayi- Riviti	Switsayitsayi- Riviti	=

Rito leri laha henhla ri humelele hi maendlelo ya mbuyelelo wa marito wo lungelela xinembeletwana. Rito **xitsayitsayi** ku hava rito leri ri tumbuluxiweke ri suka eka rona loko ku nga si humelela maendlelo lama ya mbuyelelo. Eka rito leri ku lungeleriwile xirhangi **xi-** xa ntlawa wa nkombo ku ri tumbuluxa, kambe eka rito leri hi nga tlhela hi susa xirhangi **xi-** hi lungelela xirhangi **swi-** xa vunyingi bya rito leri xa ntlawa nhungu ku tumbuluxa rito **switsayitsayi**. Loko swi ta eka tinhlamuselo ta marito lama hinkwawo ya kongomisa eka xivungu xa mitsenga lexi tsayitelaka exinyamini.

139. Vafana a va cina **xincayincayi** hi Sonto (Thuketana, 1967:56).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xincayincayi- Riviti	Swincayincayi- Riviti	=

Riviti **xincayincayi** i rito leri kotekeke ku va kona hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo lungelela xinembeletwana. Xinembeletwana lexi nembeletiweke eka rito leri i xirhangi **xi-** xa ntlawa wa wa nkombo. Riviti **xincayincayi** ku hava laha ri kombaka ri tumbulukeke kusuka kona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Xirhangi **xi-** eka riviti **xincayincayi** xi nga siviwa hi xirhangi **swi-** xa vunyingi xa ntlawa wa nhungu ku tshula rito rintshwa eka ririmi ku nga **swincayincayi**. Marito lama ma fana hi tinhlamuselo tanihi leswi ma kongomisaka eka ncino wa ndhavuko lowu majaha ni vanhwana va cinaka swin'we.

140. Masenyana u fambile hi **xikanyakanya** edorobeni (Baloyi, 2015:66).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xikanyakanya- Riviti	Swikanyakanya- Riviti	=

Rito leri paluxiweke laha henhla ri kotekile ku tumbuluka hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo lungelela xinembeletwana. Xirhangi **xi-** xa ntlawa wa nkombo hi xona lexi nembeletweke eka rito **xikanyakanya**. Rito xikanyakanya I rito leri nga kombeki laha ri tumbulukeke kusuka kona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Xirhangi **xi-** lexi nembeletweke eka rito **xikanyakanya** xi nga tlhela xi siviwa hi xirhangi **swi-** xa ntlawa wa nhungu loko ku yisiwa rito **xikanyakanya** eka vunyingi, laha ku nga ta tumbuluka rito **swikanyakanya**. Maviti lama himambirhi ma kongomisa eka nchumu wun'we, ku nga xifambo xa mavhilwa mambirhi lexi chovhiwaka hi mikondzo naswona a xi tirhisi petirolu.

141. Ndzi lava **xibebe** lexi nga ta ndzi rhwalela nhundzu (Khosa, 1994:40).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xibebe- Riviti	Swibebe- Riviti	=

Eka rito leri andlariweke laha henhla, ri vile kona hikokwala ka mbuyelelo wa marito wo lungelela xinembeletwana. Xinembeletwana lexi nembeletweke eka rito leri i xirhangi **xi-** xa ntlawa wa nkombo. Loko mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana wu nga si humelela, rito **xibebe** a ri kombi laha ri tumbulukeke kusuka kona. Xirhangi **xi-** eka rito leri xi nga siviwa hi xirhangi **swi-** xa ntlawa wa nhungu xa vunyingi ivi ku tumbuluka rito rintshwa **swibebe**. Marito lama hinkwawo ya kongomisa eka nchumu wun'we ku nga movha wa vukulu bya le xikarhi lowu nga akeriwa ku rhwala nhundzu.

142. A ndzi dyi **xibvobvo** (nhlamba) xa huku (Mabuza, 1996:27).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xibvobvo- Riviti	Swibvobvo- Riviti	=

Rito **xibvobvo** i rito leri tumbulukeke hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana. Xinembeletwana lexi nembeletweke eka rito leri i xirhangi **xi-** xa ntlawa wa nkombo. Loko ku nga se humelela mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana, rito **xibvobvo** a ri kombi laha ri tumbulukaka kusuka kona. Xirhangi **xi-** eka rito **xibvobvo** xi nga tlhela xi siviwa hi xirhangi **swi-** xa ntlawa wa nhungu lexi nga eka vunyingi hi xikongomelo xo tumbuluxa rito rintswa ku nga **swibvobvo**. Marito lama himambirhi ma kongomisa eka xin'wana xa swirho swa huku lexi huku yi ti pfunaka hi xona eka xiyimo xo khomiwa hi ntumbuluko.

143. Thokozile a ri **xikhokho** loko swi ta eka vudlakuta (Mgiba, 1995:63).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xikhokho- Riviti	Swikhokho- Riviti	=

Riviti leri andlariweke laha henhla, ri kotekile ku va kona hikokwalaho ka mbuyelelo wo lungelela xinembeletwana. Xirhangi **xi-** xa ntlawa wa nkombo hi xona lexi nembeletweke eka riviti **xikhokho**. Riviti **xikhokho** a ri kombi laha ri tumbulukaka kusuka kona loko mbuyelelo marito wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana wu nga se humelela. Xirhangi **xi-** xi nga tlhela xi siviwa hi xirhangi **swi-** xa ntlawa wa nhungu lexi nga eka vunyingi ivi ku tumbuluxiwa rito rintswa **swikhokho**. Marito lama himambirhi ma kongomisa eka munhu loyi a nga na vutlharhi byo hlamarisa eka vutomi lebyi a byi hanyaka.

144. U tile na **xichacha** laha kaya (Lubisi, 2007:63).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xichacha- Riviti	Swichacha- Riviti	=

Rito **xichacha** ri tumbulukile hikokwalaho ka mbuyelelo wo lungelela xinembeletwana. Xinembeletwana lexi nembeletaweke eka rito **xichacha** i xirhangi **xi-** xa ntlawa wa nkombo. Loko ku nga se humelela mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo lungelela ximbeletwana, rito **xichacha** a ri kombi laha ri tumbulukeke kusuka kona. Xirhangi **xi-** eka rito **xichacha** xi nga tlhela xi yimeriwa hi xirhangi **swi-** xa ntlawa wa nhungu lexi nga eka vunyingi ivi ku hetelela ku tumbuluka rito rintswa ku nga **swichacha**. Tinhlamuselo ta marito lamambirhi ta fana tanihi leswi ma kongomisaka eka muxaka wun'wana wa tin'hwari letitsongo.

145. Ku biwe **xilala** ebyaleni hi mahelo ya vhiki (Mabuza, 1996:46).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xilala- Riviti	Swilala- Riviti	=

Hi ku languta rito leri andlariweke laha henhla, i rito leri ri kotekeke ku va kona hikokwalaho ka mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana. Xinembeletwana lexi nga lungeleriwa eka rito **xilala** i rirhangi **xi-** xa ntlawa wa nkombo. Rito **xilala** a ri kombi laha ri tumbulukeke kusuka kona loko ku nga se humelela mbuyelelo wa marito wo hetiseka wo lungelela xinembeletwana. Xirhangi **xi-** xi nga tlhela xi yimeriwa hi xirhangi **swi-** lexi nga eka vunyingi hi xikongomelo xo tumbuluxa rito rintswa ku nga **swilala**. Maviti lama himambirhi ma kongomisa eka nchumu wun'we, ku nga murindzelo wa le nkosini kumbe nkuvo wa vukati.

146. Manana loyi a nga tikombi leswaku i **xitsutsu** (Mabuza, 1996:10).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Xitsutsu- Riviti	Switsutsu- Riviti	=

Rito leri paluxiweke laha henhla ri vumbiwe hikokwalaho ka mbuyelelo marito wo hetiseka lungelela xinembeletwana **xi-** eka rito **xitsutsu**. Loko ku nga se va na mbuyelelo lowu, rito **xitsutsu** a ri kombi laha ri tumbulukeke kusuka kona. Xirhangi **xi-** xa ntlawa wa nkombo xi nga tlhela xi siviwa hi xirhangi **swi-** xa ntlawa wa nhungu lexi nga eka vunyingi leswi nga ta hetelela swi tumbuluxa rito rintswa ku nga **switsutsu**. Marito lama hinkwawo ma kongomisa eka munhu loyi a nga na rifumo ro tala.

4.2.2.3 Ku susa xilandzi xa xihlamulana

Mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha ku susiwaka xilandzi xa xihlamulano wu humelela loko ku endliwa mbuyelelo wa marito ya marhavi ya xihlamulano. Tanihilaha hi tivaka hakona, rhavi ra xihlamulano ri vumbiwa hi ku lungelela xilandzi xa xihlamulano –ana eka misinya ya maendli. Kutani loko marito lama ya vuyeleriwa, ku tala ku va ku susiwa xilandzi eka rito ro sungula ivi nhlamuselo ya rito yi hambana na ritoxidzi. Mhaka leyi yi tikomba eka marito lama ya andlariweke na ku xopaxopiwa laha hansi.

147. Ntsendzeleki u lava ku **hlangana** na Hlamalani (Khosa, 1994:26).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Hlangana – Riendli	Hlangahlangana riendli	– +Cinca

Eka rito leri andlariweke laha henhla ku humelele mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha ku susiweke xilandzi xa xihlamulano. Eka rito **hlangana** ku susiweke xilandzi xa xihlamulano –ana- eka xiphemu xo sungula ku vumba rito **hlangahlangana** laha ri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya ritoxidzi **hlangana**. Rito **hlangana** ri kongomisa eka ku hatlana ka vanhu, kasi **hlangahlangana** rona ri kongomisa eka ku va swilo

swo karhi swi nga twisiseki hi ndlela yo ka yi nga kombi masungulo hambani kuri mahetelelo.

148. Fumani u kwatile loko nsati wa yena a **hlamulana** na Ntsendzeleki (Khosa, 1994:66).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Hlamulana- Riendli	Hlamulahlamulana- Riendli	+Cinca

Rito hlamulana loko ku humelela mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha ku susiwaka xilandzi xa xihlamulano **-ana-** ku vumbiwa rito **hlamulahlamulana**. Rito **hlamulahlamulana** loko ri vumbiwa ri tumbuluka na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya rito leri vumbiweke ku suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Rito **hlamulana** ri kongomisa ku vulavurisana kumbe ku burisana ka vanhu, kasi rito **hlamulahlamulana** rona ri kongomisa eka ku va vanhu va nyiketana kumbe ku cincana hi marito.

149. Va fikile va **hambana** loko va fika edorobeni (Khosa, 1994:57).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Hambana- Riendli	Hambahambana- Riendli	+Cinca

Rito **hambana** ri tshula rito **hambahambana** hi maendlelo ya mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha ku susiweke xilandzi xa xihlamulano **-ana-** eka xiphemu xo sungula xa rito. Rito leri tshuriweke ku nga **hambahambana** ri tshuriwa na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya rito **hambana**. Rito **hambanahambana** ri kongomisa eka ku va vanhu va tshamela roka va nga **hambana** ri kongomisa eka loko un'wana ni un'wana a teka ndlela ya yena,

kasi rito hambahambana ri kongomisa eka minxakaxaka ya swilo leswi nga yelaneki kumbe ku fana.

150. Tihomu ta yena ti fike ti **katsana** na tihomu ta van'wana kutani a nga ha ti tivi (Thuketana, 1967:29).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Katsana- Riendli	Katsakatsana- Riendli	+Cinca

Rito leri boxiweke laha henhla **katsana** hi maendlelo ya mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha ku susiweke xilandzi xa xihlamulano **-ana-** ri tumbuluxe rito **katsakatsana** eka ririmi. Loko rito leri ri tumbuluka ri tumbuluke na nhlamuselo ya rona leyintshwa leyi hambaneke na nhlamuselo ya rito leri ri tumbulukeke kusuka eka rona. **Katsana** ri kongomisa eka ku hlangana ka minchumu mimbirhi kumbe tlula endhawini yin'we, kasi rito **katsakatsana** rona ri kongomisa eka ku hlanganisa ka swilo swo hambanahambana.

151. U lerise vana leswaku va **khomana** hi mavoko a va tlurisa patu (Khosa, 1994:13).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Khomana- Riendli	khomakhomana- Riendli	+Cinca

Rito **khomakhomana** i riviti leri vumbiweke hi ku tirhisa endlelo ra mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha ku susiweke xilandzi xa xihlamulano **-ana-**. Rito leri ri vumbiwe ku suka eka rito **khomana** laha ri vuyelerisiweke ivi ku wa xilandzi xa xihlamulano eka xiphemu xo sungula xa rona. Marito lama matlhela ma hambanela ekule hi tinhlamuselo. Rito **khomana** ri kongomisa eka ku hakana hi mavoko kumbe ku namarhelana, kasi rito

khomakhomana rona ri kongomisa eka ku va vanhu vambirhi vava va ri eku mbambaneni.

152. Loko van'wana va pfuke wa ha ri mixo swinene va baka makhekhe ni makokisi ya khisimusi, vona vambuyangwana a va pfumala na xinkwa xinene lexi (Mgiba, 1995:60).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Lukana – Riendli	Lukalukana – riendli	+Cinca

Eka rito leri andlariweke laha henhla ku humelele mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha ku susiweke xilandzi xa xihlamulano. Eka rito **lukana** ku susiweke xilandzi xa xihlamulano **-ana-** eka xiphemu xo sungula ku vumba rito **lukalukana** laha ri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya ritoxidzi **lukana**. Rito **lukana** ri kongomisa eka ku rhungana misisi, kasi rito **lukalukana** rona ri kongomisa eka ku hlenganahlangana ka minchumu yo karhi kambe swi nga endliwanga hi munhu.

153. Hlayisa na Baseleni va tshembisane ku **tekana** (Baloyi, 2015:28).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Tekana- Riendli	Tekatekana- Riendli	+Cinca

Rito **tekana** loko ku humelela mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha ku susiwaka xilandzi xa xihlamulano **-ana-** ku vumbiwa rito **tekatekana**. Rito **tekatekana** loko ri vumbiwa ri tumbuluka na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya rito leri vumbiweke ku suka eka rona loko ku nga si humelela mbuyelelo lowu. Rito **tekana** ri kongomisa eka ku lovolana ka wanuna na wansati leswaku va sungula muti, kasi rito **tekatekana** rona ri kongomisa eka ku holova ka vanhu vambirhi kumbe ku tlula.

154. Eka lavambirhi ku hava ku tshembana, va **rindzana** ngopfu (Mabuza, 1996:36).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Rindzana- Riendli	Rindzarindzana- Riendli	+Cinca

Rito **rindzana** ri tshula rito **rindzarindzana** hi maendlelo ya mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha ku susiweke xilandzi xa xihlamulano **-ana-** eka xiphemu xo sungula xa rito. Rito leri tshuriweke ku nga **rindzarindzana** ri tshuriwa na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya rito **rindzana**. Rito **rindzana** ri kongomisa eka ku hlayisana ka vanhu kumbe ku langutisana loko va tshamisekile na leswaku va kumeka laha va languteriweke ku va kona hi nkarhi wokarhi, kasi rito **rindzarindzana** rona ri kongomisa eka ku va vanhu vambirhi kumbe ku tlula va salana ndzaku hi xikongomelo xo lava ku vona swiendlo hinkwaswo leswi endliwaka hi munhu loyi un'wana.

155. Vana a va tlanga hi ku **bohana** hi ntambhu (Baloyi 2015:43).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Bohana- Riendli	Bohabohana- Riendli	+Cinca

Rito leri boxiweke laha henhla **bohana** hi maendlelo ya mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha ku susiweke xilandzi xa xihlamulano **-ana-** ri tumbuluxe rito **bohabohana** eka ririmi. Loko rito leri ri tumbuluka ri tumbuluke na nhlamuselo ya rona leyintshwa leyi hambaneke na nhlamuselo ya rito leri ri tumbulukeke kusuka eka rona. **Bohana** ri kongomisa eka ku tsondzelana hi ntambhu, kasi rito **bohabohana** ri kongomisa eka ku hlanganana ka swilo kumbe ku va munhu a hlundzukile.

156. Vanhu lava a va **dyelana** swakudya (Thuketana, 1967: 56).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Dyelana – Riendli	Dyeladyelana – Riendli	+Cinca

Rito **dyeladyelana** i riviti leri vumbiweke hi ku tirhisa endlelo ra mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha ku susiweke xilandzi xa xihlamulano **-ana-**. Rito leri ri vumbiwe ku suka eka rito **dyelana** laha ri vuyelerisiweke ivi ku wa xilandzi xa xihlamulano eka xiphemu xo sungula xa rona. Marito lama mathhela ma hambanela ekule hi tinhlamuselo. Rito **dyelana** ri kongomisa eka ku tlharihetana, kasi rito **dyeladyelana** rona ri kongomisa eka ku va vanhu vambirhi lava nga na vuxaka kumbe vanghana va rhandzana na munhu wun'we kumbe un'we wa vona a nga switivi.

157. A va lwa va tlhela va **lumana** hi matino (Magagane, 1998:39).

Xihluvi xa RX	Xihluvi xa RM	Nhlamuselo
Lumana – Riendli	Lumalumana- Riendli	+Cinca

Eka rito leri andlariweke laha henhla ku humelele mbuyelelo wa xiphemu xa rito laha ku susiweke xilandzi xa xihlamulano. Eka rito **lumana** ku susiweke xilandzi xa xihlamulano **-ana-** eka xiphemu xo sungula ku vumba rito **lumalumana** laha ri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya ritoxidzi **lumana**. Rito **lumana** ri kongomisa eka loko vanhu va tirhisa meno ku vavisana, kasi rito **lumalumana** rona ri kongomisa swi kongomisa eka ku twa ku vava endzeni ka khwiri.

4.3 Nkatsakanyo wa ndzima

Eka ndzima leyi ku aviwe mbuyelelo hi tinxakakulu timbirhi ku nga mbuyelelo wo hetiseka na mbuyelelo wa xiphbemu xa rito, laha tinxaka leti

titlheleke tiva na tinxakatsongo ehansi ka tona. Eka ndzima leyi ku tlhele ku andlariwa hi ndlela leyi mbuyelelo wu humelerisaka xiswona eka Xitsonga, laha ku kombisiweke swihluvi swa mbulavulo leswi marito lama ya welaka ehansi ka swona. Ku tlhele ku hlamuseriwa tinhlamuselo ta marito lama.

Hi ku landza thiyori ya Marantz (1982) ua ku kopa na ku fambelanisa, hi kuma leswaku eka Xitsonga thiyori leyi ya humelela hi ku landza na ku hambana ka tinxaka ta mbuyelelo. Xikombiso:

Mbuyelelo wo hetiseka

Khoma+ khoma

Khomakhoma

[CCVCV+CCVCV]

[CCVCV+CCVCV]

Mbuyelelo wa xiphemu xa rito

Swinene

Xikolokolo

[CCVCVCV]

[CVCVCVCVC]

Hi ku landza swikombiso leswi nga laha henhla, hi nga boxa leswaku modele wa ku kopa na ku fambelanisa laha ku vuyeleriwaka switatisi ma switwari ku vumba marito mantshwa lama nga na mbuyelelo swa tikomba.

Ndzima ya 5: Nghimeto

5.0 Manghenelo

Eka ndzima leyi hilaha ku nga andlariwa nkomiso wa ndzavisiso no tlhela ku nyikiwa nkatsakanyo. Swin'wana leswi khumbiweke eka ndzima leyi hi leswi kumekeke loko ku kari ku endliwa ndzavisiso lowu hi ku tirhisa maendlelo lama boxiweke leswaku ya tava ya karhi ya tirhisiwa ku hlengeleta vuxokoxoko. Ku tlhele ku khumbiwa na xiphemu xa nkoka swinene lexi nga ta andlariwa xa swibumabumelo leswi lava nga ta va na nkateko wo hlaya ndzavisiso lowu swi nga ta va pfuna ku vona laha va nga taka hakona ku hoxa xandla eku hluvukiseni ka ririmi ra Xitsonga.

5.1 Nkatsakanyo wa ndzavisiso

Hi ku katsakanya ndzavisiso ku nga vuriwa leswaku xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu ku nga ku kanela hi mbuyelelo tanihi ndlela yo vumba marito eka Xitsonga swi kotekile ku va xi fikeleriwa, xikongomelokulu lexi xi kotile ku fikeleriwa hi ku tirhisa matsalwa ya ntlhanu lama kandziyisiweke ya tinovhele ya Xitsonga.

Ndzima yo sungula ya ndzavisiso lowu a yi langutanile na manghenelo laha eka yona ku nga kombisiwa matimundzhaku hi tlhelo ra mbuyelelo eka tindzimi tin'wana ta misava. Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu na xona xi humelerisiwile ehandle, laha na swikongomelotsongo xikan'we na swivutiso swa ndzavisiso swi kombisiweke swi tlhela swi yelanisiwa na nsusumeto na xitatimende xa xiphiso xa ndzavisiso lowu.

Mhaka yin'wana yi kaneriweke eka ndzima leyi i thiyori leyi ndzavisiso wu simekiweke ehenhla ka yona. Thiyori yo kopa no fambelanisa hi yona leyi tirhisiweke ku voningela mulavisisi. Mulavisisi u kotile ku lava marito lama

vumbiweke hi ku tirhisa mbuyeleso endzeni ka matsalwa ya tinovhele lama kandziyisiweke ya Xitsonga, ku kota ku fikelela xikongomelokulu xa ndzavisiso hi ku leteriwa hi thiyori leyi.

Eka ndzima leyi ku tlhele ku hlamuseriwa matheme. Matheme lama hlamuseriweke eka ndzima leyi i mbuyeleso, vuvumbamarito, mpfelelo, mofoloji, semantiki, vunembeleti na rivitinkatsano. Matheme lama hi wona ya vumbeke phuphu wa ndzavisiso lowu naswona ya hlamuseriwile hi ku landza leswi ya nga tirhisiwa xiswona eka ndzavisiso.

Eka ndzima ya vumbirhi hilaha a ku kaneriwa hi mitirho leyi endliweke eka nkarhi lowu nga hundza. Xikongomelo xa ku kanela hi mitirho leyi a ku ri ku lava ku kombisa vangwa leri nga kona eka Xitsonga leri ndzavisiso lowu wu lavaka ku ri pfala. Eka ndzima leyi ku kumekile leswaku swidyondzeki swo hambanahambana swi lavisisile hi tinxaka to hambanahambana ta mbuyeleso swi tlhela swi kombisa hilaha mbuyeleso wu humelerisaka xiswona eka tindzimi tin'wana ta misava. Ndzima leyi yi tlhela yi kombisa leswi ndzavisiso wo vulavula hi mbuyeleso eka Xitsonga yi kayivelaka xiswona loko hi ri pimanisa na tindzi tin'wana.

Exikarhi ka matsalwa lama ya langutiweke eka ndzima leyi xidyondzeki Downing (2001) xi kombise leswaku ku yelana ka mipfumawulo eka maendli swa kala eka tindzimi ta Bantu endzhaku ka loko ku humelerile mbuyeleso. Kambe u kombise leswaku swi kumeka eka ririmi rin'we ntsena ku nga ririmi ra Chichewa, leswi hoxekeke hikuva na le ka ririmi ra Xitsonga swa kumeka. Leswi swi hambanaka hi swona hi leswaku eka Xitsonga xiboho a xi tirhisiwi kambe marito lama mbuyeleso ya tsariwa ya ri rito rin'we.

Eka ndzima ya vunharhu hilaha a ku paluxiwa maendlelo lama nga tirhisiwa ku humelerisa ndzavisiso. Ndzavisiso lowu wu paluxile maendlelo ya wona hi ku boxa dizayini ya ndzavisiso, ndlela yo hlengeleta vuxokoxoko, mahlawulelo ya sampuli ni maxopaxopelo ya vuxokoxoko hinkwabyo lebyi tsavuriweke eka matsalwa ta tinovhele ya Xitsonga lama kandziyisiweke. Xiyenge lexi xi vile na nkoka hikuva xi pfunile ku va xi hlengeletwa vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu.

Eka ndzima ya vumune hilaha ku xopaxopiweke marito lama vumbiweke hi ku tirhisa mbuyelelo lama kumiweke eka matsalwa ya tinovhele ta Xitsonga. Marito lama ya tlhele ya aviwa ku ya hi tinxaka ta mbuyelelo lowu ya welaka eka wona. Marito lama loko ya karhi ya andlariwa no xopaxopiwa a ku kombisiwa xihluvi xa mbulavulo lexi rito ri welaka eka xona loko ku nga si humelela mbuyelelo na ndzhaku ka loko ku humelele mbuyelelo. A ku tlhela ku kombisiwa loko rito ri cinca nhlamuselo ya rona endzhaku ka mbuyelelo no tlhela ku nyikiwa tinhlamuselo ta marito lama.

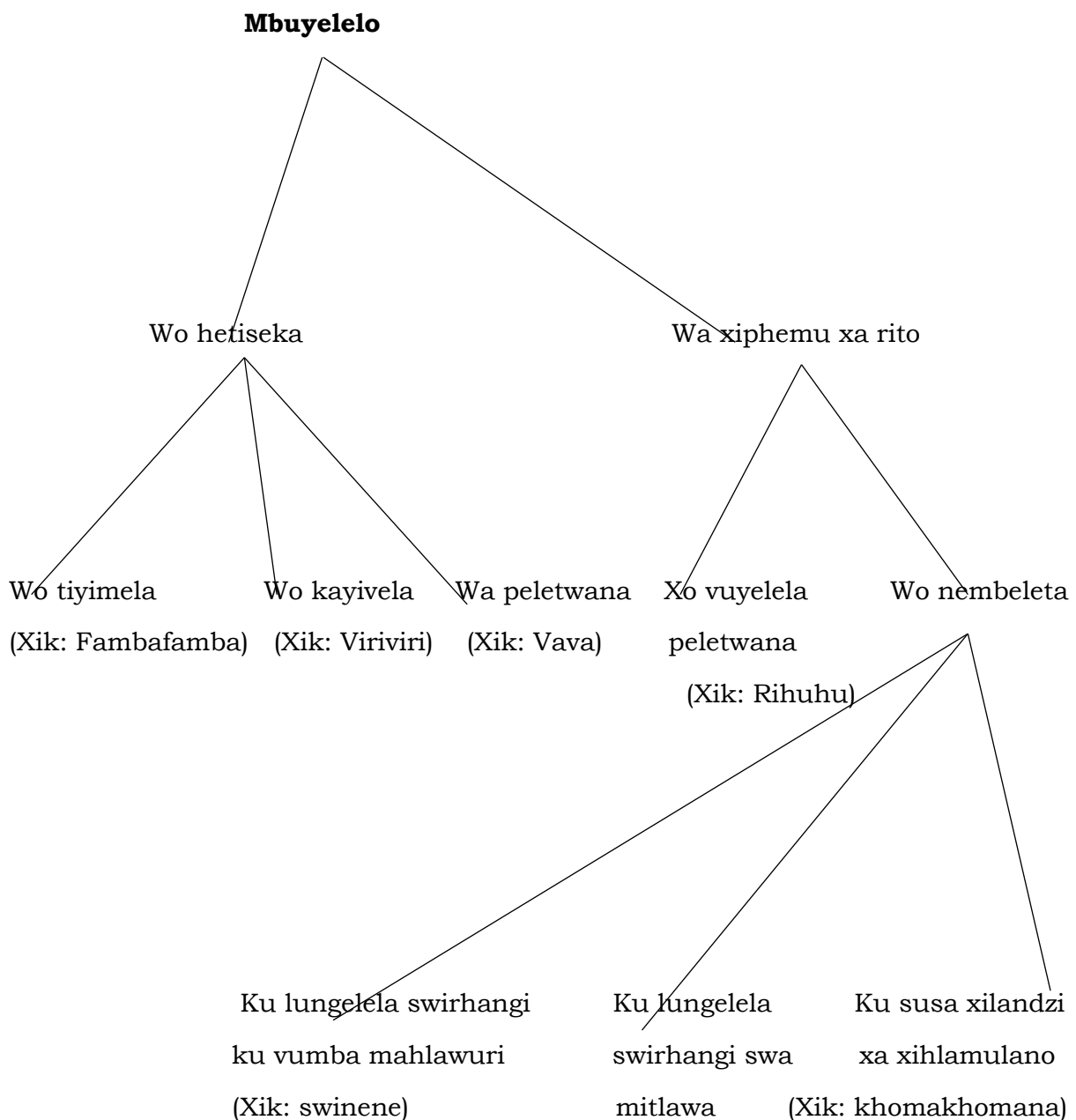
5.2 Mikumisiso ya ndzavisiso

Eka ndzavisiso lowu ku kumiwe leswi landzelaka:

1. Ku kumiwile leswaku mbuyelelo eka Xitsonga wu humelela swinene, marito yo tala lama tirhisiwaka ya vumbiwile hi ku tirhisa mbuyelelo naswona marito lama ya tirhisiwa eka mivulavula ya masiku hinkwawo hi vanhu hambu leswi va nga swi lemukeki.
2. Ndzavisiso lowu wu tlhele wu kuma leswaku loko marito ya vumbiwa hi maendlelo ya mbuyelelo ya cinca xihluvi xa mbulavulo lexi a ya wela eka xona endzhaku ka mbuyelelo ya wela eka xihluvi xin'wana xa mbulavulo.
3. Eka ndzavisiso lowu ku tlhele ku kumeka leswaku ku na tinxaka to tala ta mbuyelelo, naswona tinxaka leti a ti kumeki eka ririmi rin'wana na rin'wana. Tinxaka tin'wana ti nga kumeka eka ririmi rin'wana kambe ti nga kumeki eka lerin'wana hikuva tindzimi leti a ti vumbi kumbe ku tumbuluxa marito hi ndlela yo fana.

Eka Xitsonga ku kumeke leswaku hi na tinxaka timbirhi ta mbuyelelo, ku nga mbuyelelo wo hetiseka na mbuyelelo wa xiphemu xa rito. Mbuyelelo wo hetiseka wu nga ha tlhela wu ntlawahatiwa hi tinxaka tinharhu, ku nga, mbuyelelo wo tiyimela, mbuyelelo wo

kayivela na mbuyelelo wa peletwana. Kasi loko hi ta eka mbuyelelo wa xiphemu xa rito, ku kumeke leswaku wu nga ntlawahatiwa hi va na mbuyelelo wa wo vuyelela peletwana na wo nembeleta. Loko hi xiya mbuyelelo wo nembeleta hi tlhela hi kuma leswaku hi ng ava na tinxakantsongo tinharhu, ku nga, wo lungelela xirhangi ku vumba mahlawuri, wo lungelela xirhangi xa ntlawa na wo susa xilandzi xa xihlamulano. Nkomiso wa tinxaka ta mbyelelo wu nyikiwa hi ku tirhisa xifaniso xa murhi laha hansi:

(Xik: Xikolokolo)

4. Ku tlhele ku kumeka leswaku ritoxidzi na rito leri tshuriwaka endzhaku ka mbuyelelo ya va ya ri na tinhlamuselo to hambana leti mikarhi yin'wana tin go komba vuxaka byitsongo ku kombisa leswaku rito leri vumbiweke endzhaku ka mbuyelelo ri tumbuluka eka rona. Ku kumekile leswaku ntirho wa mbuyelelo eka Xitsonga hi leyi landzelaka:

- Ku tshikelela mhaka; na
- Ku komba leswaku mhaka yi endliwa hi ku vuyelela.

5.3 Swibumabumelo

Hikokwalaho ka leswi kumekeke loko ku karhi ku endliwa ndzavisiso lowu, swi tava kahle loko ku bumabumeriwa swin'wana ku kota ku hlohlotela leswaku ku endliwa milavisiso yin'wana ku ya emahlweni ku hlulukisiwa ririmi ra Xitsonga. Eka ndzavisiso lowu ku bumabumeriwa leswaku:

Ku ya hi vuxokoxoko lebyi boxiweke eka ndzivisiso lowu, ku nga boxiwa leswaku swi nga va kahle loko ko endliwa ndzavisiso ho mbuyelelo eka matsalwa ya vutlhokovetseri na hi ndlela leyi mbuyelelo wu humelerisaka xiswona eka mbulavulo wa masiku hinkwawo.

Xibumabumeri xin'wana hi leswaku swi nga va kahle loko ku tsariwa tiatikili leti nga ta ngenisa Xitsonga eka mepe wa misava leswaku swidyondziki swinwana swi kota ku twisisa hi ndlela leyi mbuyelelo wu humelerisaka xiswona.

Xin'wana lexi nga bumabumeriwaka hi leswaku swidyondzeki swo hambanahambana swi fanele ku tekela enhlokweni tindzimi ta Bantu loko swita eka ku endla ndzavisiso leswaku na tona ti kota ku hlulukisa tanihi tindzimi tin'wana.

5.4 Nkatsakanyo wa ndzima

Hi ku songasonga ku nga boxiwa leswaku swi kotekile ku va ku fikeleriwa xikongomelokulu na xikongomelotsongo swa ndzavisiso lowu. Ku va ku tirhisiwile maendlelo lamanene loko ku ri karhi ku endliwa ndzavisiso lowu swi pfunetile ku va swivutiso swa wona swi hlamuleka. Hi ndzavisiso lowu swi kotekile ku paluxa tinxaka ta mbuyelelo leti nga kona eku tumbuluxeni ka marito eka Xitsonga.

Tibuku leti tirhisiweke

Adejumo A, & Osumbade N. (2014). A practical approach to words-formation processes in English. *International Journal of Research in Humanities, Arts and Literature (IMPACT: IJRHAL)*. ISSN (E): 2321-8878; ISSN (P): 2347-4564. Vol. 2, Issue 11, Nov 2014, 49-58.

Baloyi, K.G na Mongwe M.S (2015). *Hlayisa*. Shuter Shooter Publishers. Cape Town.

Delahunty P and James Garvey (2010). *The English Language: from Sound to Sense*. Library of Congress Cataloging-in-Publication Data. The WAC Clearinghouse, Fort Collins, Colorado 80523-1052. Colorado State University.

Denise F.P & Cheryl T.B .(2004). *Nursing Research: Principles and methods*. A Wolters Kluwer Company. New York.

Downing Laura J. (2001). *Prosodic Morphology*. *Studies in African Linguistics*. Vol.30

Downing, Laura J. (2003). *Bukusu reduplication in GITHIORA*. C, LITTLEFIELD, H and MANFREDI V. (ed). *Trends in African Linguistics 5*. Lawrenceville. New Jersey. Africa World Press. 2003. Pp 73-84.

Downing, Laura J. (2009). *Tone (Non-) Transfer in Bantu Verbal Reduplication*. New Jersey: African World Press.

Ekanjume-Ilongo B. (2014). *A linguistic study of reduplication in Sesotho*. UNAM book lexiness. National University of Lesotho.

Flick, Uwe (2014) *An Introduction to Qualitative Research*, 5th edition. London: Sage.

Ghomeshi, J., Jackendoff, R., Rosen, N., & Russell, K. (2004). *Contrastive Focus: Reduplication in English (The Salad-Salad Paper)*: Natural Language and Linguistic Theory* (22), 307-357

Gill D. (2005). *From repetition to reduplication in Riau Indonesia*. In Hurch, Bernard (ed) pp.31-64.

Golele N.C.P. (2013). Xiletelo xa Xitsonga. Arranged and printed by Multimediaimages Group Midrand.

Greenberg, J. 1972. Numeral classifiers and substantival number: problems in the genesis of a linguistic type. *Language Universals* 9: 1–39.

Hana F. (2008). What is semantics, what is meaning, the form meaning link in linguistics-mprinceton, New Jersey. John Benjamins.

Hyman L.M. (2009). The natural history of verb-stem reduplication in Bantu. Springer publishers. Amsterdam. John Benjamin.

Inkelas S & Zoll C. (1999). Reduplication as double stem selection. Paper presented at phonology 2000 Symposium, Harvard and MIT.

Inkelas, S. and C, Zoll. (2005) Reduplication. Doubling in Morphology. Cambridge: Cambridge University Press.

Kauffman C.A. (2015). Reduplication reflects uniqueness and innovation in language, thought and culture. York collage of Pennsylvania.

Khosa, G. (1994). Ntsendzeleki. Educum publishers. Cape Town.

Kollataj A. (2016). Reduplication in English- Typology, Correlation with slang and metaphorisation. Institute of modern languages of the Pomeranian University in Slupsk.

Lee B. & Lee C. (2008). A focus Account for Contrastive Reduplication: Prototypicality and Contrastivity. Retrieved 15th January. 2011. From <http://www.Exampleessays.concategories/acceptance-essay>.

Lidz, J. (2000) Echo reduplication in Kannada: Implications for a theory of wordformation, *Penn Working Papers in Linguistics* 6.3, 145-166.

Lusekelo A. (2009). A description of Kinyakyusa reduplication. In *journal of research in African Languages and Linguistics (RALL)*. Vol 8 2008-2009.

Mabuza, M.M. (1996). Nyuku wa mbyana. Maskew Miller Longman. Midrand.

- Madondo L. (2001). THE Aspects of word-formation in isiZulu: With special reference to morphological and lexical processes. Department of African Languages at the University of Zululand.
- Magagane, K. (1998). Matlhari hansi!. Macmillan publishers. Randburg.
- Manova S. (2016). Affixation Linguistics Oxford Biographies. Last modified: 27 March 2014.
- Marantz A. (1982). Re reduplication. Linguistic inquiry 13;483-545.
- Marlo M.R. (2002). Reduplication in Lusaamia. In Indiana University Working Papers in Linguistics Online (Accessed: 15.10.2008).
- Marshall C and Rossman Gretchen B.R. (1999) Designing qualitative research. 3rd ed. London: Sage Publications.
- McCarthy J & Prince A. (1995). Faithfulness and reduplicative identity. UMOP 18, 249-384.
- Meyer J P, Stanley D J, Herscovitch L and Topolnytsky L (2002), "Affective, Continuance and Normative Commitment to the Organization: A Meta-analysis of Antecedents, Correlates, and Consequences", Journal of Vocational Behavior, Vol. 61, pp. 20-52.
- Mtombeni, B.K.M. (2008). Mibya ya nyekanyeka. King William publishers. Cape Town.
- Mukherjee K (2009). Principle of management and organizational behaviour. Tata McGraw-Hill Education Private limited. 7 west Patal nagar, New Delhi.
- Nadarajan S. (2000) . A cross-linguistic study of reduplication. University of Arizona. Arizona Working Papers in SLAT – Vol.13.
- Nian O.S, Jubilado R.C, Dumanig F.P, & Noor A.H.M. (2012). A contrastive analysis of the reduplication process in Bahasa and Japanese. Polyglossia Volume 22.
- Nintemann S.J. (2016). A comparative analysis of forms and functions of reduplication in Kenyan languages. Cambridge University Press.

Novotna J. (2000). "Reduplication in Swahili." *Afrikanische Arbeitspapiere* 64, 57–73.

O'Grady W.M. Dobrovolsky & Katamba F. (1996). *Contemporary Linguistics*, Copp. Clark: Pitman Ltd.

Osam, E. K., Marfo, C. O., & Agyekum, K. (2013). The morphophonology of the Akan reduplicated verb-form. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 9(2), 45-56. Retrieved from <http://www.jlls.org/vol9no2/45-56.pdf>.

Palmer, F.R. (1993). *Semantics*. New York: Cambridge University Press.

Pope. C., & Mays, N. (1995). Qualitative research: Reaching the parts other methods cannot reach: An introduction to qualitative methods in health and health services research. *BMJ*, 1(311), 42-45.

Rubino, C. (2001). *Reduplication: Form, function and distribution*. Amsterdam:

Rubino, C. (2005). Utudnon, an Undescribed Language of Leyte. In Hsiuchuan Liao and Carl R. Galvez Rubino (eds.), *Current Issues in Philippine Linguistics and Anthropology: Parangal kay Lawrence A. Reid*, 306-336. Manila, Philippines: Linguistic Society of the Philippines and SIL Philippines.

Sanches, Mary. 1973. Reprint. Numeral classifiers and plural marking: an implicational universal. *Language Universals* 11: 1–22, 1971.

Shamoo, A.E., Resnik, B.R. (2003). *Responsible Conduct of Research*. Oxford University Press.

Shanti N. (2011). A crosslinguistic study of Reduplication. *Arizona working papers in SLAT*.vol.13.Pp.39.53.Retrieved 10th January.2011,from.<http://people.fas.harvard.edu/~nevis>.

Sinclair, J; Green, J (2005) Understanding resolution of deliberate self harm: qualitative interview study of patients' experiences. *BMJ*(Clinical research ed), 330 (7500). p. 1112. ISSN 0959-8138 DOI:10.1136/bmj.38441.503333.8F.

Steriade D. (1988). Reduplication and syllable transfer in Sanskrit and elsewhere. *Phonology* 5, 73-155.

Stolz T. (2008). Total reduplication: Syndetic and Asyndetic Pattern in Europe. In GLS (to appear).

Tak J.Y. (2007). Three Cross-linguistic Tendencies in Reduplication Revised. *Journal of Universal Language* 8. September 2007. 105-122. Sejong University.

Thakhisi J.K. (Ed). (2003). *Sebopeho pao sa Sesotho II*. Mazenod: Mazenod Book Printers.

Umera-Okeke N. (2009). *The English Language: Origin, History and Varieties*. Awka: Okoro Resources Ltd.

Wanja N.P. (2014). *A study of Morphological Reduplication in Kiambu*. Department of Linguistics and Languages: University of Nairobi.

Xu, D. (2012). Introduction. In Xu (ed.), *Plurality and classifiers across languages in china*, 1–22. Berlin: Mouton de Gruyter.

Yoshimi M. (2011). *Reduplication in Javanese*. Akita University. *Asian and African Languages and Linguistics*. No 6. 2011.

Yule, G. 2006. *The Study of Language* (3rd editions). England : Cambridge University Press.

Zapata, A.A. (2007). *Types of Words and Word-Formation Processes in English*. Venezuela: Escuela de Idiomas Modernos, Universidad de Los Andes. Facultad de Humanidades Educacion. Escuela d'Idiomas Modernos.